

TAKÁTS LÁSZLÓ:

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC EGÉSZSÉGÜGYE

Készült dr. Takáts László orvos-ezredes kutatásai, valamint dr. Takáts Endre levéltárossal együtt publikált szacikkei alapján

A szöveget összeállították a Semmelweis Orvóstörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, valamint a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai

**A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István
A szövegellenőrzésben közreműködött: R. Várkonyi Ágnes**

Tartalma:

A 17. század katona-egészségügyéről
A gyógyító-ellátás helyzete a Rákóczi-szabadságharcban
A hadsereg gyógyszerellátásáról
A korszak közegészségügyi és járványügyi helyzetéről
A hadigondozás helyzetéről
A korszak néhány egészségügyi jellegű hadijogi kérdéséről
Lang Jakab Ambrus, a hadsereg tábori főorvosa

Bevezetés

A 17. század katona-egészségügyéről¹

¹ Forrás: Takáts László: A Habsburg-ellenes szabadságharcok katonaegészségügyi emlékei a 17. századból. In: Takáts László: Hazai forrásadatok a katonakórházak XVII–XVIII. századbeli fejlődéséhez. I. rész. = Honvédorvos, 1975. pp. 386–395.

Nemcsak a Rákóczi-szabadságharc időszakának, hanem már az azt megelőző, 17. századi hazai szabadságmozgalmak és harcok katona-egészségügyi oldalának az egykorú iratok segítségével történő feltárására sem került még sor. Az alábbiakban – a Rákóczi-szabadságharc egészségügyének elemzését bevezetendő – azt óhajtom igazolni, hogy már a 17. századi szabadságmozgalmakban is találkozunk hazai sajátosságokkal az egészségügyi kezdeményezések sorában.

Bocskai István az 1604–6 közötti függetlenségi és felszabadító harcában 1605. október 5-én a következőképpen rendelkezik a sebesültek ellátásáról: „...kik harczokon és ostromokon az mi szolgálatunkban sebeskednek, melyre felette szükséges gondviselésünknek lenni... Kegyelmedtül fölötte kedvesen vesszük és meg is szolgáljuk... magának Kegyelmednek legyen vigyázása ra, hogy az borbélyoknak is fizessen a mi jövedelmünkből és ételekretalokra valameddig gyógyítják őket, a mienkből legyen gondviselés reájuk”. Az utasítás Illésházy Istvánnak, az akkori Felvidék nyugati része kormányzójának szolt.

Bethlen Gábor 1619–1626 között vívott függetlenségi harca több hadjáratot ölelt fel. A harcok sebesültjeit a hadtápban fekvő városokba küldték gyógykezeltetés végett. A század eleji török háborúból ismertük a mély hadtápban létesített ideiglenes hadikórházakat; itt viszont olyan ellátási móddal találkozunk, amely – magyar sajátosságként – akkor először jelenik meg, de később a Thököly- és Rákóczi-szabadságharcban is találkozunk azzal. A sebesülteket a mélyebb hadtápban fekvő városok bíráihoz küldték, akik kötelesek voltak ellátásukról és sebészi kezeletésükről gondoskodni. Bethlen Gábor levelei alapján jól tanulmányozhatjuk ezt pl. Nagyszombat, akkori szabad királyi város esetében. A pozsonyi ill. a szenci táborból írott levelek igazolják, hogy Bethlen szívén viselte sebesültjeinek sorsát. Részletesebben az 1621. szeptember 2-án írt legjellemzőbb levelét ismertetem. A lényegében utasításokat tartalmazó irat a város főbírájának és esküdtjeinek íródott. „Az mely legények udvari gyalogink közül megh sebesettenek, várostokban küldöttük gyógyításnak okáért őket. Ezért hadgyuk és ighen serio (komolyan) parancsollyuk is, hüséghetek mindgyárást illendő szállásokat adatván nekik, az borbélyokat céh mesterekkel együtt előtökbén hivatván, erőssen meghadgya nekiek, mentől legh jobban és szorgalmatosban lehet, forgódgyanak az sebesek körül és gondviselettel kössék őket. Mert ha valamely gondviseletlenségek miat megh hal közüllök, magatokat megh büntetünk érette, az borbélyokban pedigh valaki okának találtatik, megh ölettjük...”. A város kiadásait az adóból jóváírják, a borbély-költséget pedig a harmincadosok felerészben előre, a többit utólag pénzben fizetik meg. Ennek megfelelően hívják fel a főbíró figyelmét, hogy „az borbélyokkal mentől legh jobban lehet, szegődjetek megh...”. A levélváltásokból világosan kitűnik, hogy a szállás nem a polgári ispotályban volt. Az ellátási költségekről több levélben is hangsúlyozza, hogy „fillierről fillierigh megh fizetünk”. Midőn Bethlen a sebészek hanyagságáról és magas követeléseiről értesült, még a tanács tagjainak fej- és jószágvesztését is kilátásba helyezi 1621. szept. 7-én.

A függetlenségi és felszabadító harcok tanulságai tükröződnek Bethlen 1627-ből fennmaradt hadiszabályzatában. A borbélyoknak előírja, hogy „...az sebesekre hiven viseljenek gondot, melyre a városokon a céhmesterek igen reá vigyázzanak, falukon az birák”. Azt sem tűrte, hogy hozzá nem értő borbélyok belső betegeket gyógyítsanak: „...a'ki belső nyavalyához nem tud, Doctorrá magát ne tegye, mert ha valakinek halála történik miatta, ő is meghallyon érette”. Arról is tudunk, hogy többször hozatott Bethlen Bécsből nagyobb mennyiségű orvosságot, s hogy ispotályoknak alapítványt tett.

I. Rákóczi György harcaiból kórház-szerű ellátásról nincs adat.

A *Thököly Imre* által vezetett első kuruc felkelésnek inkább portyázó jellege volt, mint akár Bocskai, akár Bethlen szabadságharcának. A betegeket és a sebesülteket városi ispotályok, vagy borbélyok kezelésében hagyták hátra. A felkelés idején nagy csapást jelentett előbb az akkori Felvidék nyugati részében, később az egész Felsőmagyarországon kitört pestisjárvány. A magyarságot sújtó tragédiát megrázó szavakkal ecseteli egykori naplójában Váradi Mihály

református pap. Az 1679. esztendő „...édes hazánknak mind az idegen nemzet, a pogány és az magunk saját nemzete miatt való rettenetes pusztítása mellé, az embereket szertelen pusztító országos döghalált is reá bocsátá... megszámlálhatatlan sok nép hala meg.”

Zrínyi Miklós az európai hadművészeti elveket több munkájában a magyar sajátosságoknak megfelelően dolgozta fel és alkalmazta harcaiban is. Nem került el figyelmét a katonákról történő egészségügyi gondoskodás. Tábori Kis Tractája szerint az ezredeknél 4–4 borbélyt kell tartani, de rajtuk kívül „betegekhez látó személyekre” (betegápolókra) is szükség van. Ugyanő az V. Károly császár idejében az Militiarul írt Tractatus-ból kiemeli, hogy minden századnak is rendelkeznie kell borbéllyal, aki „...legderekasabban az sebesekhez értvén magát, tudgya jól módgyával az sebeket gyógyítani... Tartozik mindenféle eszközzel és orvossággal jelen lenni szükségek idején...”. Az előző század hagyományainak megfelelően, Zrínyi is megköveteli, hogy minden ember zsoldjából nyolcad részt adjon le, amiből „ha betegség, ha sebek nyomnák, volna mit elővenni”.

A 17. század Habsburg-ellenes függetlenségi harcaiból katonaegészségügyi szempontból levonhatjuk azt a következtetést, hogy a harcok sebesültjeiről szervezett gondoskodás történt. Miután a hadműveletek hazai területen folytak, szinte önként adódott a betegek és sebesültek „szétszórásának” gyakorlati alkalmazása. Beigazolódott, hogy ez portyázó hadműveletekben, ha nem is az egyetlen, de igen jól használható módszere a betegellátásnak. Tárnyilagosan hozzá kell még tennünk, hogy az akkori alacsony orvosi és sebészi létszám jobb kihasználását is jelentette, mintha azokat a csapatok nagyobb számban elvonták volna működési helyükről.

A működő hadsereg betegeinek és sebesültjeinek ellátási rendszerében a század végéig, nevezetesen a magyarországi törökellenes felszabadító háborúig, érdemleges változás nem történt. Figyelemre méltó azonban az a szemlélet, mely szerint csak azok részére van szükség állandó katonakórházra, akik rokkanttá válnak, és állandó ápolásra vagy kezelésre szorulnak. A nézet gyökerei az 1630. évi itáliai, francia háborúig nyúlnak vissza. A háború után ugyanis Richelieu az úton-útfélen kéregető-erőszakoskodó rokkantak „kórházba”, a Hôpital de la Pitié-be helyezését rendelte el. Ennek a kérészéletű rokkantháznak talán már az emléke is feledésbe merült, amikor XIV. Lajos, az akkor világsodának számító, Hôtel Royal des Invalides-t 1671-ben megnyitotta. Angliában 1680–90 között létesült a chelseai és greenwichi rokkantotthon. Az irányzat magyarországi tükröződése ismerhető fel Széchenyi György esztergomi érsek 1692-ben tett 157 ezer forintos alapítványában. A török háborúk rokkantjainak részére kellett ebből Pesten egy kórházat felállítani (csak 1728-ban nyílt meg a mai Városháza épületében).

A felszabadító háborúk idején az ezredek kórházai már jobban fel voltak szerelve, sőt ekkor ismerhető fel először – hazai levéltári anyag alapján is – a tábori kórházak önálló fejlődési iránya. Ezeket a kórházakat már nemcsak az jellemezte, hogy a táborban voltak, hanem magasabb szintű ellátást tudtak biztosítani gazdag felszerelésükkel és személyi állományukkal: hadsereg-típusú egészségügyi intézetek voltak.

A török kiűzése Bécsnek 1683. évi felmentésével indult meg. A Jan Sobieski (Szobieszki János) lengyel király által vezetett felmentő sereg sebesültjeinek ellátását Magyarországnak kellett biztosítania. Az Udvari Haditanács utasítására a Magyar Kancellária Pozsonyban állított fel a hosszú török háború idejéből ismert típusú ideiglenes hadikórházat. A későbbiekben, 1685-ben Esztergomban rendezett be Kollonits érsek a pápa adományából „tábori kórházat”. Miután az esztergomi levéltárban semmi nyom sincs a kórházról, így nem állapítható meg, hogy jellege megfelelt-e tábori kórháznak, vagy pedig a pozsonyihoz, ill. a század eleji sopronihoz hasonlóan csak négy hadtápbeli hadikórház volt.

A felszabadító sereg – az addigi sikereken felbuzdulva – 1684-ben Buda alá vonult és megkezdte a vár ostromát. Buonvisi pápai követ szerint a seregek mögött már ekkor is állítottak fel tábori kórházat. Az első ostrom azonban 1685-ben félbeszakadt, mert a katonák között vérhasjárvány ütötte fel a fejét. A vár bevételével végződő ostromot 1686-ban kezdték

újra. A hadművelet alatt létesült kórházokról most is a szemtanú, Buonvisi tollából ismerünk részletes beszámolót. A század szokásainak megfelelően minden ezrednek volt nemzetközi segélyből is támogatott csapatkórháza. Nagy befogadóképességű központi tábori kórház működött a Margitszigeten, amelyet az ellenséges tüzéréség behatása miatt később a Szent Endre szigetre telepítettek át, bárkáival együtt. A kórházban külföldről toborzott orvosok és sebészek dolgoztak. A balzsamokat és gyógyszereket Olaszországból kapták, a gyolcsot és kötszereket pedig a hátszorból. A korabeli adatok szerint hatezer sebesültet gyógyítottak itt meg, de arra is van utalás, hogy a sebesülteket hajókon Esztergomba is szállították. Ezt a nagykapacitású kórházat a mai értelemben is tábori kórháznak nevezhetjük, miután helyén megelőzőleg semmilyen egészségügyi intézmény sem volt, személyi állományát, felszerelését, gyógyszereit, kötszereit szállítással összpontosították a harcoló sereg mögé.

Egykorú hazai irat szerint Vörös-Mártonban (ma Veresmart) is hosszú ideig működött egy tábori kórház, amely a déli hadszíntér sebesültjeit látta el. A Magyar Kancellária 1691-ben azzal az indoklással kéri a nagyszámú sebesült elszállítását, hogy a kórházban nem képesek meggyógyulni, sőt újra és újra megbetegsznek (*locus...and continuendas aut augendas infirmitates proclivis*). Valószínűleg a régi idők kórházi fertőzése léphetett fel. A megoldás történelmi érdekessége az, hogy a sebesülteket Buda irányában fekvő városokba és falvakba kellett elhelyezni, további kezelés végett. Az ilyen kórházakon kívüli, területi kezelést (*Privat-Pflege*) osztrák részről elsőként Savoyai Jenő észak-olaszországi hadműveletéből, 1705-ből jegyezték fel.

Kuriózusként jegyzem meg, hogy Szobieszki serege 1697-ben tért vissza Lengyelországba, betegeit azonban a szomszédos Szepes és Sáros megyék városaiban hagyta vissza, hasonló területi ellátásra. Külön rendeltek a kezeléshez egészségügyi személyi állományt (*officiales ad curam ditorium infirmorum*).

Evrard részletesen leírta a hollandiai francia–spanyol háborúban 1674–1677 között a Marchienne au Pont-ban működő tábori kórházat. Lényegében hasonló jellegű volt, mint a török háborúk kapcsán feljebb ismertett két tábori kórház. Nem lehet viszont a szerzővel egyetérteni abban, midőn a tábori kórház állományát úgyszólván csak egy 1744–46-os szervezésből, visszakövetkeztetéssel állapítja meg. Nem akarok hasonló hibába esni, mégis szükségesnek tartom, hogy egy eddig nem közölt, 1692-ből származó hazai tábori kórház szervezési tervét (*Entwurf*) egész röviden ismertessem. Az elgondolás a török háborúk sajátosságait vette tekintetbe, ahol a támadási főirány a Duna vonala volt. Nyilván ezért állított be három nagyméretű, fedett hajót. (Bárkákkal már a margitszigeti tábori kórház is rendelkezett.) Impresszionálhatta a szerzőt (Dubourg) a budai kórház gazdag személyi ellátottsága. Ilyen személyi szervezést (hadbiztos, katonai director, 2 orvos, 2 fő- és 30 alsebesz, 6 patikus, 30 betegápoló stb.) csak az 1749. évi osztrák *Dienst und Exercier-Reglement* tett lehetővé; alkalmazására csak az 1756–63 közötti hétéves háborúban került sor. Az Evrard által felhasznált és az osztrák szabályzat időben csaknem összeesnek.

Magyarországon a 17. század végén lezajlott törökellenes felszabadító háborúban jelentek meg első ízben a hadseregtípusú tábori kórházak ősi formái. A hadjárat alatt egyébként kiterjedten alkalmazták a csapatkórházakat (segélyhelyeket) és a mély hadtápban is állítottak fel ideiglenes hadikórházakat. Az 1692-ből származó, 14 oldalnyi terjedelmű szervezési és működési terv azt bizonyítja, hogy a török háborúban szerzett tapasztalatok alapján tovább akarták fejleszteni a tábori kórházakat.

*

Magyarországon a 16–17. században néhány, nyugati határ menti városban, de leginkább csak az akkori Felvidéken tudott bármilyen kultúra vagy tudomány fejlődni. Ide kell még sorolni a többé-kevésbé szabad fejlődésű Erdélyt is. Ezeken a helyeken találunk orvosokat, patikákat,

kórházakat (xenodochium, ispotály, lazaretum). Az ország kétharmad részében viszont a másfél évszázados török hódoltság alatt minden kultúra kiveszett, ezért iskoláknak, templomoknak, ispotályoknak, patikáknak nyoma sem volt. A 18. század első évtizedében az egész országban 47 orvos és 87 céhbeli sebész működött. Az orvosok zöme, a sebészek kétharmada a Felvidéken, a többi is inkább a nyugati városainkban és Erdélyben praktizált. A 19. de legfeljebb 31 ismert patika is ugyanitt volt, a legjobban felszereltek a szerzetesrendek kezében. Világosan kitűnik az elmondottakból, hogy a lakosság nagy része nemhogy orvoshoz, de még borbélysebészhez sem igen tudott jutni. Vásárokon megjelenő, majd eltűnő külföldi kő-, hályog-, sérvmetszők részére szabad „vadászterület” volt Magyarország. A gyógyításban a falusiaknak alig jutott más, mint a „tudós asszonyok”, bábák, javasok, kenőasszonyok gyógy- és bájitalai, kuruzslása. A népi gyógyító hagyományoknak azért előkelőbb körök is sokszor hódoltak. A kuruzslás minden fajtája ellen erélyesen fellépő Rákóczi felhördült, hogy mindenféle beteggel tele van Vízaknai dr. „aknája” (rendelője), pedig mondja: „a világ kezdetitül nem volt a farkórságnak (lumbago) jobb orvosa az öreg asszonynál, se több orvossága a török hagymánál”. Talán a kenést nem is tartotta a fejedelem kuruzslásnak.

A közegészségügy valamilyen fokáról az urbanizált Nyugat-Dunántúl, Felvidék és Erdély városaiban lehetett szó. Egyik-másik bányavárosnak még vízvezetéke is volt. Az ivóvíz-helyzet az Alföldön és a Tiszántúlon nagyon rossz volt; ahol folyó nem volt, ott legtöbbször felszíni kutakat használtak. A lakásviszonyok a felszabadult területeken voltak a legrosszabbak, ritkaságszámba ment a kőből épült ház. Az áradások, csatornázás hiánya miatt hatalmas területek mocsarasodtak el, és ha nem is a korabeli írók által mondott „ártalmas kigőzölgéseik” miatt jelentettek veszélyt, de a mocsaras víz fogyasztása enterális fertőzéseket okozott, a sok szűnyog pedig terjesztette a maláriát. A szabadságharc folyamán az egyéni higiénia minden tekintetben romlott (ruházkodás, ételmezés), a lakott helyek feldúlása és felégetése folytán még siralmasabb lakásviszonyok álltak elő.

*

Egy-egy hadsereg egészségügyi helyzete mindenkor szorosan összefügg az illető ország társadalmi, gazdasági, kulturális és egészségügyi adottságaival. A nyolc évig tartó szabadságharcban a legszélesebb tömegek vettek részt, gyakorlatilag hadműveleti terület volt az egész ország, így még inkább érvényesült az a törvényszerűség, hogy a hadsereg és az ország egészségügyi téren kölcsönös függésben áll, nem lehet éles határt vonni közéjük. A gyógyítás megszervezése már a csapatellátás területén összefonódott a hadműveleti terület polgári egészségügyével, hiszen a támadó, vagy menetelő csapat a legközelebbi faluban hagyta vissza súlyosabb betegeit és sebesültjeit. Úgyszólván egyetlen, tisztán katonai egészségügyi intézményt sem találunk; a kórházak, kórházszerű intézmények rendszerint a városokban és falvakban, széttelepítés formájában kerültek felállításra, s a legjobb esetben városi vagy egyházi ispotály talaján kezdték meg működésüket.

A hadseregen belüli gyógyító ellátás fogalma akkor is két alapkompexumot ölelt fel: a csapatoknál folyó gyógyítást és a kórházi kezelést.

A hadseregben gyógyító munka csak a 30 éves háború vége felé, majd a következő évtizedekben, az állandó hadsereg kialakulása kapcsán került központi irányítás alá: megjelent a hadvezér törzsében a medikus és a fősebész. A korábbi évszázadokban is volt már egy-egy sereg parancsnoka mellett „udvari orvos”, vagy „udvari sebész”, akinek azonban nem volt feladata a csapatok sebészi és gyógyszerellátásának ellenőrzése.

A csapatnál folyó gyógyítás megszervezéséről a 16. század végétől kezdve vannak adataink. Schwendi írja, hogy a katonák zsoldjából havonta egy-egy Batzent vonnak le az „ezred-kórház” céljaira. Az ezredek legfeljebb saját költségen fogadtak fel orvost, vagy

sebészt, akikben abban az időben nagy hiány volt, de nagyon sokba is került szerződtetésük. Így azután a csapatok sebészek és borbélysebészek helyett mindenféle „medicaster”-t, borbélyt, fürdőst, kőmetszőt, gyógyfűárust alkalmaztak. Töply szerint, „aki már tudta fényesíteni a borbélytányért, sebésznek vallotta magát”. Ezért volt a magyarországi hadszíntér a harcosok valóságos temetője. Az ún. hosszú török háborúban (1591–92-től 1606-ig) szerzett orvosi tapasztalatait Coberus (Kober) Tóbiás megfigyeléseiben (Observationes) foglalta össze. Egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy az ún. „csapat-kórház”-ban nagyon sokan elpusztulnak, de a hátrább fekvő és erre a célra berendezett polgári kórházakba (xenodochium, ispotály) kerültek nagyobb része eredményesen volt gyógyítható. A táborban történő kezelés kudarcának láttán rendelte el a bécsi haditanács, hogy a betegeket az utánpótlási útvonalak mentén lévő városokba kell hátraszállítani, mert itt jobb gyógyítási feltételek teremthetők meg: „...aber diselben dürrfftigen nit all im Lager zuerhalten, sonder auf die nägtstgelegene Stett und deren Spitalern auszutailen sein...”. Coberus a háború második felében a soproni kórháznak volt vezető orvosa, eredményeiről így ír: „...non pauci deportabuntur... sanitati restituimus”. Kb. ezek az elvek uralkodtak a 17. század végéig és a 18. század első évtizedeiben. Edward már arról számol be, hogy a francia–németalföldi (spanyol) háborúban a támadó hadsereg a határon egy kastélyban rendezett be kórházat, ami viszont már a tábori kórházak felé jelentett átmenetet. Egészen kezdeti formában a tábori kórház Spanyolországban született, az ún. Izabella kórház formájában, amely mozgatható, de monstruózus volt a 400 szekérre való anyagával. A gyakorlat inkább az volt, hogy „tábori kórházat” a hadsereg mögött, rendszerint az országhatár közelében fekvő városokban, kastélyban, klastromban rendeztek be, amelyet a mai nomenklátúra szerint inkább hadikórházaknak nevezhetünk.

Kuriózusként érdemes megemlékezni arról, hogy a csapatellátás és a kórházi gyógyítás első szervezett összekapcsolását 1597-ben Amiens ostrománál találjuk. Itt az ostromló hadsereg egészségügyi intézményének „ambulance”-nak nevezett első lépcsője közvetlenül a harcolók mögött ténykedett, a második lépcső a közeli városba kórházként települt. Az elől fekvő részleg a kétszáz évvel később megjelenő Percy–Larrey-féle „ambulance volante” őse.

A tábori kórház létesítése abban az időben még gyermekcipőben járt. Mindenekelőtt meg kell abban állapodnunk, hogy tábori kórháznak csak olyan intézményt nevezhetünk, amely a hadsereggel együtt mozog, s a hadszíntéren, adott hadműveleti irány sérültjeinek kórházi ellátására hivatott; legyen önálló vezetése, egészségügyi és gazdasági személyzete, továbbá gyógyszertára; itt tervszerűen történjék az ürtés az előljáró egészségügyi szervek, vagy egyéb parancsnokság irányításával.

A török felszabadító háborúk idején 1683-ban Pozsonyban, s 1685-ben Esztergomban létesített kórházakat még nem tekinthetjük tábori kórházaknak; ugyanúgy hadikórházakként működtek, mint a hosszú török háborúban Sopron, Hainburg, Bruck és Pozsony polgári kórházai. Tábori kórháznak tekintendő azonban már a Buda ostrománál 1684-ben, majd 1686-ban telepített kórház, amely komoly kapacitással rendelkezhetett, hiszen korabeli krónikások szerint itt hatezer sebesült gyógyult meg. A déli hadszíntéren tábori kórház létesült Savolyai Jenő volt harcálláspontján, Vörösmártonban 1691-ben, ahonnan a továbbürítés Buda felé történt. Hazai viszonylatban is vannak tehát megbízható adatok korai tábori kórházak működéséről: hadszíntéren települtek, az ostrom helyén, ahol megelőzőleg kórház nem működött.

A gyógykezelési eljárások általában megfeleltek a medicina és a sebészet akkori fejlettségének. Csaknem valamennyi belgyógyászati betegségben alkalmazták a vomitoriumokat, hashajtásokat és beöntéseket, valamint az érvágást-köprülyözést. A szervezetbe került kóros anyagokat akarták ily módon eltávolítani. Uralkodónak mondható a füves gyógymód. A sokféle levélből, gyökérből, sóból előállított készítmények egyik-másik hatóanyaga ma is oki terápiának fogadható el (china-kéreg, higany, bizmut, ópium,

ipecacuanha, bolus, állati szén). Neves orvosoknál is vissza-visszatérő törekvés volt valamilyen „csodálatos” arcanum összeállítása, amelyet essentia, vagy tinctura alexipharmacának neveztek. Az izzasztó, különösen a tüsszentő porok már a népi gyógymódok felé képeznek átmenetet. A meleg borogatásokban bizonyára többet ért a meleg, mint azok a növények, amelyekből az erre szolgáló főzetet készítették. A fajlagosnak elfogadható terápiás eljárások mellett, a divatnak hódoló kezelések, népi- és varázsszerek még neves orvosok gyógyszerrepertoárjába is bekerültek. Nehéz megmondani, hogy meddig tartott a medicina által hivatalosnak elismert gyógyszerelés és hol kezdődtek a népi gyógymódok.

A sebészi eljárásokra, a sebészek felszerelésére vonatkozólag csak következtetni tudunk Minderernek, Miskóltzsynak, Oehmennek Magyarországon is ismert munkáiból, amelyek az 1640–1740 közötti időszak katonai sebészetéről szólnak. Az érvágást és köpülőzést a sebészek végezték, hatásosságukat illetően az asztrológiai, misztikus behatások jelentőségét nagyon hangsúlyozták. A vérzéscsillapításban adsorbens anyagokat (bolus, állati szén, égetett tengeri spongya pora stb.) és adstringens szereket (alumínium crudum, mercurius sublimátus) használtak. A tüzes vassal történő vérzéscsillapítást ultimum remediumnak tartották. Az artéria és véna lekötését pontosan leírták, de még Oehmen is új eljárásként emlegeti, jóllehet Ambroise Paré és iskolája már a 16. század végétől alkalmazta. A francia iskola által tanított, épből való amputálás helyett, csak az elhalt részek eltávolítását végezték. A lebenyes, tátongó sebeket situatios varratokkal egyesítették. Nagyon szorgalmazták a seb kutaszolását, a golyókeresést és eltávolítást. A sebkezelésben sokféle tapaszt használtak, de alkalmaztak már alkoholos kötéseket is, s harcoltak a pus bonum et laudabile megjelenéséért. Súlyosabb vérzés után 2–3 napig nem kötözték a sebet, a véralvadékat kímélték. Egyébként a napi egyszer-kétszer történő kötésváltás volt szokásos. A sebészi műszerek között mindig ott voltak a különböző kések, csőrös- és golyófogók, kutaszok, érvágáshoz és köpülőzéshez való éles szerszám és fontanella. Tűk, fonalak, tépések, tamponok, kötések, sínek, ragtapasz is a sebész felszereléséhez tartozott, nem is szólva a sokféle flastromról.

A korabeli iratokból megállapítható, hogy nagyon sokan szenvedtek több ízben is sebesülést, nagyszámú volt a többé-kevésbé rokkant, de fennmaradt a debreceni sebész-céh elég terjedelmes kezelési kimutatása is. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a Gortvay György által is alacsony színvonalúnak ítélt hazai sebészet ért el eredményeket. Talán azok nem is voltak rosszabbak, mint más hadseregeknél!

A gyógyító-ellátás helyzete a Rákóczi-szabadságharcban

1. A csapatoknál folyó gyógyító munka szervezete

A Rákóczi-korról szóló irodalomban viszonylag elég sok szó esik a csapatnál folytatott gyógyító munkáról. Felhasználok az irodalom rendelkezésre álló adatait, amelyeket Farkas Lajos önálló tanulmányban szándékozott összefoglalni. Reménnyel kecsegtetett az az ígérete, hogy bevezető munkáját továbbiak fogják követni, ami azonban elmaradt. Kiemelném viszont Esze Tamás 'Kuruc vitézek folyamodványai' c. forrásgyűjteményét, amelyben – egyéb célkitűzéssel csoportosított eredeti anyagában – egészségügyi kérdésekkel is szívesen foglalkozik.

a) Egészségügyi személyi szervezés a csapatoknál

A kor régebbi és újabb kutatói egyaránt elismerik, hogy az ezredeknél volt egy-két borbélysebész, ahogy azt az 1707-es Hadi Regulamentum (Regulamentum Universale) meghatározza. A sebész-szolgálatot ellátó borbélyokról legtöbbjük véleménye túlzott illúziót nem kelt, jóllehet korántsem annyira lesújtó, mint Bánlaky megállapítása. Több kutató egyetért abban, hogy a lovas és gyalogszázadoknál voltak borbélysebészek, orvosok, sőt megemlékeznek az ezredeknél többször is található ezred-sebészekről, orvos regimínisekről. A tüzérségnél és gránátosoknál orvos maior, a századoknál orvos minorok, ill. betegápolók, curatores infirmorum voltak szervezve századsebész helyett. Az 1707-es szervezés minden ezredtörzsből feltünteti a orvos regimínist, de a rendszeresített helyek korántsem voltak betöltve. A szerzők között mutatkozó véleménykülönbségek többször onnan származnak, hogy a szabályzat egyszerű átvételétől, a korabeli iratokban talált mostoha helyzet eltúlzásáig sokféle lehetőség kínálkozik. Vérmérséklet azonban nem lehet a történelmi véleményalkotás alapja.

Az első évben alig voltak borbélysebészek a csapatoknál, de már egyik-másik lovasezrednél („ezer”-nek hívták) mégis találunk az ún. Leib-Companiában (első, vagy testőrző század) orvosust. Ennek a századnak rendszerint az ezredparancsnok volt a kapitánya (ezeres kapitánya). Az egészségügyi személyzet számának alakulását jól követhetjük a szép számban megmaradt állomány-kimutatásokon, vagy néhány év összegyűjtött adatait a Károlyi-féle hadsereg Lustra- (Mustra-) könyveiben. Rákóczinak 1705. februárban jelenik meg a reguláris ezred alakítására vonatkozó pátense, amelynek hatására néhány ezredben (Pekry, Bóné, Kárándy) hamarosan betöltik a regiment-sebész helyet. Mégis az az igazság, hogy az ezredsebész csak 1706-tól kezdve szerepel rendszeresen az állomány-kimutatásokon, még akkor is, ha történetesen a helye nincs betöltve. A csapatok sebész ellátottsága most már nem is annyira a státuszon, hanem az országosan mutatkozó hiányon múlott. Az időnként 50–60, sőt egyes szerzők szerint 85 ezerig is felduzzadó csapatlétszám mellett még akkor is a legsúlyosabb sebész hiány mutatkozott volna, ha az ország valamennyi orvosusa és borbélyja a csapatoknál szolgált.

Nem szeretném a sokszor nehezen ellenőrizhető és számos tényezőtől befolyásolt létszámadatokkal untatni az olvasót, a helyzet hozzávetőleges megértéséhez mégis ismertetek néhány adatot. Az 1706–1710 közötti időből 120-nál több állomány-kimutatást (specificatio) néztem át, amelyekből az tűnik ki, hogy nagyjából csak az ezred felénél volt ezredsebész és egy-egy ezredben egy, legfeljebb két századsebész (borbély, borbélysebész, orvos, orvos minor, curator infirmorum néven). Az ezredtörzs sebészének 16, a századsebésznek

6 forint volt a havi illetménye, a természetben kiszolgáltattott fej-, illetve ahol járt, a lótapadagon felül. A pátensben lefektetett követelmény alapján fel kell tételeznünk, hogy az ezredsebésznek céhbeli képesítése volt, ezt bizonyítja magasabb fizetése is.

Érdemes azt is megvizsgálni, hogy a sebészi ellátottság mennyire változott csapatonként, fegyvernemenként. Az udvari, vagy palotás ezredeknél viszonylag a legjobb helyzetet találjuk. Ezeket az alakulatokat tartotta Rákóczi a reguláris hadsereg minta ezredeinek. Hasonlóan elég jó volt a sebészi feltöltöttség a lovasezredeknél. A gyalogezredekben alig találunk egy-egy ezredsebészt, de még olyan ezred is volt, ahol egyetlen századsebész sem szolgált. Sok egyéb jelen kívül, ez a tény is azt igazolja, hogy többet áldoztak a lovasságra. Az állandóan ingadozó létszámú mezei ezredeknél volt a legrosszabb az egészségügyi ellátottság.

A specifikációkból az is megállapítható, hogy 1706–1707-ben, valamint 1710-ben nagyon kevés ezred- és századsebész szolgált a hadseregben; a legkedvezőbb ellátottság 1709-ben észlelhető. Ha ezt az ingadozást tekintetbe vesszük, úgy az 1706–1710 között a hadseregnél ténylegesen szolgáló ezredsebészek számát egy-egy évben nem lehet 30–32 főnél magasabbra becsülni. Ez is azt jelenti, hogy az ország képzett sebészeinek kb. 24–26%-a látott el csapatszolgálatot. Még ezt is tekintélyes számnak kell mondanom, hiszen a kórházakban, de a sok városban és faluban visszahagyott betegek és sebesültek kezelése is komoly sebészi igényt támasztott. Tisztán kell ezek után látnunk, hogy a betegek és sebesültek ellátásával kapcsolatban mutatkozó szükséglet lényegesen meghaladta az országban található sebészek számát. Így azután az ezredeknél is, kórházakban is, de még inkább a sok sebesültgyűjtő helyen kénytelenek voltak képzetlen, a sebészetben járatlan borbélyokat is igénybe venni. Ebben találok magyarázatát több kutató olyan értelmű megállapításának, hogy a csapatoknál működő borbélysebészek szakmai színvonala igen alacsony volt.

Többször találkozunk korabeli iratokban olyan adatokkal, hogy tudatlan és lelkiismeretlen sebészeknek és áldoktoroknak voltak sebesültek kiszolgáltattva. Vay László jelenti Károlynak, hogy egyik ezredkapitányát kézsebesüléssel kezelte egy borbély, de „...semmire sem épült az keze, az Borbélyt is elcsapta mellőle, okozván rosszaságát...”. Az egri borbély doktornak adta ki magát és Sugó Györgyöt „...az sok orvosságokkal és érvágásokkal annyira elrontották...”, hogy aligha tud belőle a mostani kezelőorvosa (a kassai Brabant dr.) újra egészséges embert csinálni. Barkóczy Krisztina azt panaszolja férjének, Károlyi Sándornak, hogy Belényesen valami orvoskodó pap ténykedik, de „úgy köti be a fejet mint egy tudatlan gaz orvos. Még ha Istentől kiváltképen való ajándéka volna is a gyógyításra, nem képes volna úgy fogadkozni...”. Tudunk arról, hogy a csapatoktól egy-egy sebesültgyűjtő- és kötőhelyen lemaradott sebészek közül egyik-másik lelkiismeretlenül kiuzsorázta a kiszolgáltattott sebesülteket: ha nem tudtak fizetni, mindenüket elszedték zálogba, több katonának még a lovát is. Jól esik viszont olvasni, hogy id. Fáy István szerint a murányi vár borbélysebésze „merő fél-doctor” és megérdemli, hogy annyi fizetése legyen, mint egy „regimentbeli fölcsernek...”.

Meggondolásra késztet viszont Pettes András kassai püspöknek Rákóczihoz küldött terjedelmes felterjesztése, amely szerint a Privigyei Miklós nevű bártfai orvos „hitván doctor”. A bártfai plébános által lefolytatott vizsgálat szerint „se pro Doctore Medico vendicat, alias vagabundus...”. Le is tartóztatták, de a hat tanú vallomásából mindössze annyi „bűne” állapítható meg, hogy „Szűz Máriát ördögadtázta”. Inkább a luteránus orvossal szemben megnyilvánuló vallási türelmetlenség miatt próbálták befeketíteni a fejedelem előtt, pedig az Odera melletti Frankfurtban doktorált, a szabadságharc alatt több tiszt, köztük Bot György brigadéros vele gyógykezelte magát, sőt 1717-ben egy 'Epistola medica proemialis' c. munkája is jelent meg Zsolnán.

A csapat egészségügyi személyi szervezése kapcsán többször szoltam az ezredtörzsben rendszeresített sebészeiről. Szükséges ennek értékeléséhez azt tudni, hogy Európában csak a

franciáknál volt már 1629-től az ezredeknél chirurgicalis major, akinek alárendeltségébe tartoztak a századok sebészei. Az orosz és porosz hadseregben 1706-tól találunk az ezrednél sebészt, rendszeresített státuszuk azonban csak 1709–1710-től, az osztrákoknál pedig csak 1718-tól volt. Az ezredsebészi hely felállítását, minden valószínűség szerint, Lang dr. sugalmazta Rákóczinak. A protomedicus körültekintő gondosságát tükrözi az 1705. február 5-én kiadott fejedelmi pátenst ide vonatkozó intézkedése, amely szerint minden ezredben szükség van egy jól képzett és gyakorlott sebészre: „...Unus principalis et bene expertus chirurgus conduci potest...” (a Forgách-iratok között lévő másolaton „conducendus” van!). Megkövetelték, hogy legalább egy évre szerződjenek; esetleges távozási szándékát szerződésének lejáratá előtt három hónappal be kellett jelentenie. Mindössze az volt a kikötés, hogy utána az ellenség szolgálatába ne lépjen.

Másik kérdés, hogy az ezredsebész a franciákhoz, vagy a később létrehozott orosz, porosz és osztrákokhoz hasonlóan előjárója volt-e a századok sebészeinek, összevonásra kerülhettek-e azok az ezredtörzsekben. Határozottan felismerhető itt is Lang doktor, tábori főorvos kezdeményező tevékenysége. 1708-ban szerkesztett kimutatásában úgy szerepel, hogy az ezredsebésznek kell gondoskodnia beosztott sebészeiről: „...Chirurgus regiminis autem, qui 5 Sodales propriis suis sumtibus intertenere tenetur, accipit per annum 912 thaleros...”. Nem valószínű, hogy Lang ismerte volna az európai szervezési viszonyokat, biztosra vehető azonban, hogy a Rákóczi és Bercsényi mellett működő francia stabalis chirurgicalisok (Dupont, De Pier, Sochnes), a seregben szolgáló néhány francia ezredparancsnok (Fierville, De la Mothe) tapasztalatai inspirálták. Tehát az egészségügyi szervezésben is felismerhető francia hatás. Néhány megmaradt állomány-kimutatásban egy-egy ezred sebészei öszszevonva vannak feltüntetve. Határozottan francia típusú szervezés ismerhető fel a Szent Iványi-féle palotás karabélyos ezrednél. A parancsnok a soron lévő hadművelet előtt jelenti Rákóczinak: „...Chirurgiát instituáltam, Udvari Borbély János lészen a Mesterek. Hat legényt, két inast tartok mellette, annak Szekér, Sátor és más szükséges requisitumok kívántatnak: a’ kik is nagy költségében álnak a’ Regimentnek...”.

A felsorolt forrásadatok azt bizonyítják, hogy a francia szervezéshez hasonlóan, a magyar seregben is meg volt a törekvés arra, hogy az ezredtörzs sebészeinek vezetésével tömörítsék az ezred egészségügyi személyi állományát. A már ismertetett objektív akadályok miatt ez nem volt általánosan megvalósítható, viszont a gondolat és az itt-ott meg is valósított szervezés feltétlenül újszerű volt akkor Közép- és Kelet-Európában.

b) Ezred-ispotály

Az ezrednél a sebesülteket és a betegeket az ún. „ispotály”-ban kezelték. A gyengélkedőként szolgáló intézmény működésének anyagi biztosításáról is tudunk. A rendszeres zsoldfizetés bevezetése után, a több mint egy évszázada ismert módon, az ezred-kórház céljaira a katonák hópénzéből levontak egy „pénzt”, vagy dénárt. Ebből fizették a borbélysebészeket, a gyógyszerköltséget, segélyezték a nyomorba, rokkantságba jutott katonákat. Az országos ispotályalapról az egészségügyi anyagról és gyógyszerről szóló fejezetben lesz szó, itt azonban annyit előre kell bocsátanom, amennyi az ezredet érintette. Rákóczinak 1705. április 22-én kiadott rendelkezése szerint, a Commissariatust minden forint után levont egy dénárt: „az Sebessek Gyógyításoka, intertenealtatásokra adják bé a Commissariatustnál azon végre rendelt cassában, a Commissariatust pedig az Ispotályokban levő Sebessek gondviselésére deputálandó Hiveink kezekhez...erogállják holnaponként vagy Hetenként...”. Ugyanezt igazolja a Commissariatustnak az udvari hadak számára történt kifizetése, amikor a 6 óra illetékes 205.657.37 magyar forintból az ispotályi kassza céljára 7.261.01 magyar forintot levont és csak a különbözetet fizeti ki. Az ezred-kassza sokszor gyengén állhatott, ezért

engedélyezte Rákóczi a Zay-féle ezred felterjesztésére 1707. februárban, hogy a Commissariatus az ispotályi alapra szolgáló „felpénz”-t is fizesse ki: „...az regimentben ispitáltság cassája pro curatione infirmorum et aliorum id genus necessitatum erigáltassék: ennek utána azon cassában conserváltassék az Regiment főtisztje által a hősám szerint való fizetésbeli felpénz minden forintból egy pénz detraháltván...” Az ezred-kórház talpraállítása érdekében utasította Bercsényi a Commissariatust, hogy az évi első fizetéskor („...mostani első pénz osztása alkalmatosságával...”) a Generalis Hadi Cassa a távollévők illetményét is adja ki.

Az ezred-kórház létesítésére szükséges sebészeti műszerek és gyógyszerek két kisebb ládában voltak elhelyezve. A patikaláda tartalmáról megbízható adat eddig nem került elő. Támpontot nyújthat erről Miskóczy Ferenc győri sebésznek 1742-ben megjelent Manuale chirurgicumja, amely minden valószínűséggel az előző évtizedek tapasztalatait foglalta össze az „Úti vagy táborig ládátka” leírásában. Tartoztak még ide különféle requisitumok, szekér és sátor, amelyek a táborban való települést tették lehetővé.

Az ezredispotály a csapattal együtt mozgott. Arról nincs adatunk, hogy ütközetben hol tartózkodott a sebész, hol működött a segélyhely, azt viszont tudjuk, hogy pihenőben, táborozáskor az ispotály a málhánál, vagy az akkori neve szerint a bagáziánál helyezkedett el. Ott voltak a betegek és sebesültek, sőt a „betegek mellé rendelt katonák” is. Csak a könnyebb sérültek maradtak a csapatnál, akiket előnyomuláskor szekéren magukkal vittek. A súlyosabbakat viszont kijelölt városokban, falvakban adták le, ahol az akkori viszonyok között megfelelőbb ellátást kaphattak. Bár az egykori iratok szerint sok beteg és sebesült gyógyult a csapatnál, ezt mégsem tartom típusosnak, nemcsak a portyázó harcmód miatt, hanem az örökös gyógyszerhiány sem tette lehetővé az ezredispotályban történő tartósabb és hatékony gyógyítást.

Az ütközet színhelyéről, még vesztes csata után is, igyekeztek sebesültjeiket elszállítani. Rákóczi Bagossy Pál brigadérost megdicsérte, mert „...az Sebesseit és Szekereit elhozta, avval én előttem nagyobb vitézségnek jelét mutatta, mint hogy személyében husz németet ölt volna, mert ...Olyan szoros állapotban...egész bátorságát mutatta”. Dul Mihály azt jelenti, hogy 1703 augusztusában a Várad körüli harcokból... „csak Debreczenbe is vittek tizenkét szekér sebeseket...” – Nem sokkal előbb szenvedett két ízben is vereséget Bóné az egyesült szegedi-váradí rácoctól, nagy valószínűséggel innen származik a Wienerisches Diarium értesülése, amely egyben a magyar sebesültekkel való kíméletlen elbánást is jellemzi: „...Rebellen... ihre Blessierten gegen Grosswardein auf 15 bis 16 Wägen salvieren wollen... und... von einer unserigen Parthey... sambt der bey sich gahabten Convoeye massakriret werden...” – Több ellenséges jelentést ismerünk, amelyek szerint a magyarok sebesültjeiket a csatatérről magukkal vitték: „...étszaka szekerekkel gyűttek a’ sebesekért, ...harmincan estek sebben..., akik közül némelyeket Losonczra vittek szekereken...” Másutt: „...mehrere blessiert Würden welche sie aber auff die Pferd gebracht...” vagy „...von ihren Cameraden... auff Pferden mit sich geschleppt...” másutt: „...Wägen mit... Blessierten hinweg geschleppt...”.

Az egykori iratokból értesülünk a csapatnál történő kezelésekből, valamint személyi és anyagi téren mutatkozó nehézségek sokaságáról. Túlzás nélkül állapítható meg, hogy a beteg- és sebesültellátás első (csapat-) szakasza számos hiányossággal küzdött. A borbélysebeszek tudatlanságáról, sőt többnek laza lelkiismeretéről, kapzsiságáról ismertettünk néhány bizonyítékot. Feltűnő, hogy a protomedikus az ezred-sebészekkel még foglalkozott, de leveleiben, vagy egyéb irataiban még utalást sem találunk arra, hogy a századsebeszeknek gyakran igen gyenge munkája tudomására jutott volna. Szemlélet kérdések ezek után, hogy valaki teljesen lesújtó véleményt alkot-e a csapatnál folyó sebészeti segélyről és gyógyító munkáról, vagy elismeri a mostoha körülmények között ténykedő csapat-sebészek

eredményeit. Magam az utóbbi nézőponton vagyok, bár nem tagadom, hogy a színvonal, a gyógyítási effektus az adott körülmények között sok kívánnivalót hagyott maga után.

c) Magasabb egységek egészségügyi szervezete

Rákóczi udvarában, Bercsényi General-Stabjában, Eszterházy Antal, Károlyi, Forgách tábornokok törzsében működő orvosok inkább személyes szolgálatot láttak el parancsnokuk mellett és legfeljebb csak néhány törzsbeli tisztet kezeltek. Annál szembetűnőbb azonban, hogy Rákóczi első-orvosa Lang Jakab Ambrus, udvari-orvosi ténykedésén messze túlmenően foglalkozott az egész hadsereg gyógyítási, gyógyszerellátási kérdéseivel. Mivel erről a tevékenységéről az eddigi biographiák írói megfélekedtek, vagy csak éppen érintették, kötelességünknek éreztük, hogy a protomedikus hatalmas szervezői munkásságáról külön is szóljunk. A fáradhatatlan tábori főorvost sokszor vették igénybe magasrangú tisztek és hozzátartozóik, de még egyszerű katonák is kérték a fejedelmet, hogy kiváló orvosát megvizsgálásukra, gyógyításukra bocsássa rendelkezésükre. Egyébként a magasabb törzseknél is megvolt a gyógyítás anyagi és személyi feltétele, mert patikus, sebész és tábori patika is volt náluk. Bercsényi udvari orvosa Francesco Parisi, Károlyié Vizaknai Briccius György, Forgáché Parschitius István volt. A fejedelem udvarában levő gyógyszertárt Apotheca Aulica Castrensisnek nevezték (az udvari patikus Svarczwalder volt).

d) A várak egészségügyi ellátása

A nagyobb várak, megerősített városok (Újvár, Kassa, Lőcse) nemcsak saját egészségügyi személyi állománnyal rendelkeztek, hanem a helyőrségbe vezényelt csapatok és a megerősítő tüzérség is magával vitték oda a sebészeket. Berthóti Ferenc, kassai vicegenerális projectuma szerint „in genere minden várban kell tartani borbélyt, kiknek fizetése legyen regulamentaliter”. Ennek ellenére a kisebb várakban csak időszakonként volt sebész (Szolnok, Szepes, Murány, Ungvár), másikkban egyáltalán nem bukkantunk ilyen adatra (Dunavecze, Ecsed, Súlyomkő stb.). Nagybányán és Egerben a városi borbélyokat vették igénybe saját sebesültjeik és a várban lévő hadifoglyok kezelésére. Tekintettel arra, hogy Újvárban, Lőcsén és Kassán sok sebesült fordult meg és kapott állandó kezelést, orvos és több sebész is ténykedett.

Nem kis gondot okozott a kisebb várak gyógyító munkájának megszervezése, főleg ha polgári borbélysebész látta el a sebesülteket és betegeket. Az egri vár parancsnoka többször panaszkodik Rákóczinak, hogy a saját és az egyre szaporodó német sebeseket a városi borbélyok alig akarják ellátni, mert sok is a dolguk, de fizetés nélkül nem szívesen dolgoznak. Így azután nem csoda, hogy hiába fordult a szolnoki parancsnok sebész segítségért Egerhez. Az egri parancsnok válaszából az tűnik ki, hogy neki Szolnokon kívül még Hajnásckőről és Sirokról is kellett gondoskodni.

Az egri-szolnoki levelezés alapján próbáltam egészségügyi vonalon elindulni, hogy hasonló kapcsolatok felfedezhetők-e másutt, vagyis valami főbb várhoz tartozott-e néhány kisebb vár is. Azt állapíthattam meg, hogy Munkács és Huszt, továbbá Nagybánya-Kővár-Ecsed között hasonló kapcsolat volt. Egyik-másik helyen még az is megállapítható, hogy azonos ezrednek az alakulatai helyezkedtek el a kisebb várcsoportban. A sebész-kérés rendszerint eredménytelenül zárult, mégis említésre méltó az egészségügyi szempontból is érdekes szervezési forma.

A vár Platz-Majorjának (térparancsnok, helyőrségparancsnok) folyamatosan ellenőriznie kellett a betegek ellátását: „nevezet szerint pedig micsoda gondviselés vagyon irántok, hogy gondviseletlenség és vigyázatlanságh miatt fogyatkozást ne szenvedjenek...”. Kifogását közölni kellett a beteg parancsnokával, ha viszont ez nem járt eredménnyel, akkor a vár parancsnokának tett jelentést.

Egyes jelek azt mutatják, hogy a várakban sem maradtak a sebesültek és a betegek teljes gyógyulásukig, hanem valamelyik kórházba vitték, vagy a könnyen szállíthatókat otthonukba bocsátották. Egyik esetben azzal indokolja ürítési kérelmét a vár parancsnoka, hogy „...a praesidium kenyereit ne emészsék...”. – Eger arra kért engedélyt, hogy sebeseit Ónodra és Miskolcra ürítthesse, annak a rendeletnek a szellemében, amelyet Rákóczi a szabadságharc vége felé, az ellenséges előnyomulás veszélye miatt adott ki.

Már itt szeretném kiemelni, hogy a várakban a higiénés és járványvédelmi rendszabályokat feszesebben betartották, kevesebb is volt a járványok idején a megbetegedés.

2. A betegek és sebesültek kórházi és kórházszerű ellátása

A gyógyító munka megszervezésének és végzésének súlya a kórházakra és a kórházszerűen működő sebesültgyűjtő helyekre hárult. A korszakról szóló szakirodalomban a városokban és nagyobb falvakban működő „tábori kórházakkal”, „hadi ispotályokkal”, kuratóriumokkal találkozunk, azok szervezetének, működésének lényegesebb elemzése nélkül. Csaknem mindegyik szerző megemlékezik az ad hoc kialakított, vagy spontán kialakult sebesült és beteggyűjtő helyekről, de nem ismertetik ezeknek taktikai, személyi és anyagi ellátási viszonyait. A száraz katonáiró, Bánlaky azt állítja, hogy Rákóczi hadserege számára létesített kórházakról nem is lehet beszélni. A különböző megnevezések, a határfokban mutatkozó különböző elbírálások onnan származnak, hogy a szerzők egyik része a szervezési utasításokat a végrehajtással egyenlő értékűnek vette, mások viszont még a kórházhálózat létezését is tagadták. Valahol a kettő között van az igazság. Indokoltnak tartom, hogy az irodalmi adatokat és a nyomtatott forrásanyagot, valamint a saját kutatásaim eredményét ne csak felsorolásszerűen ismertessem, hanem kritikai értékelés alapján próbáljak ebben a fogalmi zavarban némi rendet teremteni.

Abban a korban az európai hadseregekben milyen kórházféleségek, sebesült és betegellátó rendszerek működtek. Kissé részletesebben szándékozom elemezni, hogy milyen taktikai és egészségügyi elvek és adottságok befolyásolták a szabadságharc időszakának hadvezetését a kórházi ellátás ilyen vagy amolyan formájának kialakításában. A másfél évszázados végvári harcok hagyományaként maradt fenn a portyázó harcmód, amelyet a lovasságra alapoztak. Hangsúlyoznom kell, hogy a portyázó harcmód az ún. mozgó tábori kórház létesítését nemcsak lehetetlenné tette, hanem szükségtelen is lett volna. A hadseregben sem az akkori, sem a mai értelemben vett tábori kórházak nem léteztek.

Katonai szempontból a kórházak létesítését alapvetően az a tény befolyásolta, hogy a szabadságharc hazai területen folyt. Nem volt talajtalan tehát az az elgondolás, hogy a betegeket és sebesülteket a meglévő polgári xenodochiumokban, ispotályokban helyezték el. Ebből a szempontból sem volt a helyzet kedvező, hiszen a másfél évszázados török hódoltság területén a kórházak elpusztultak. Az akkori Felvidék és Erdély polgári ispotályainak ugyan több évszázados története volt, de azoknak csak kisebb része volt a városok kezelésében, nagyobb részük az áldatlan vallási türelmetlenség, a protestánsok üldözése miatt gazdátlaná vált. Csak miután 1705-ben a szécsényi országgyűlésen rendezték a templomok és a hozzájuk tartozó xenodochiumok sorsát, attól kezdve volt reális alapja annak a határozatnak, hogy a városi és egyházi ispotályokba „...sine discrimine religionis accomodáltassanak... az kik Haza szolgálattában esett sebek miatt alkalmatlanok az tovább való fegyver viselésre...”. Az

intézkedésből inkább az tükröződik, hogy elsősorban a rokkantak elhelyezésére gondoltak, de határozott adatok vannak arról, hogy polgári kórházakban és azok környékén nagyszámú beteget kezeltek.

Az osztrákok a hosszú török háború gyakorlata szerint vették igénybe hadikórház céljára Pozsony és Sopron polgári ispotályait. A szabadságharc idejéből származó osztrák adatokat a volt pozsonyi irgalmasrendi kórház betegfelvételi naplójában átvizsgáltam. 1703–15 között 223 beteget vettek fel, sok volt köztük a katona. A betegek java része nem sebesüléssel, hanem „fejfájás, hectica, Lungensucht, Viertägliches Fieber, Melancholia” diagnózisokkal került oda. A sérülteknél csak szúrt vagy vágott sebzések szerepelnek.

Az akkor fénykorát élő Savolyai Jenő-féle osztrák hadsereg is kénytelen volt a személyi és anyagi helyzettel megalkudni. Az észak-olaszországi hadműveletekben volt ugyan egy mozgó tábori kórházuk (Fliegendes Spital), de csak egyszer települt. A hadseregtörzsnél levő orvosok, sebészek, patikusok az egyetlen mozgó egészségügyi anyagraktár (Bewegliche halbe Apothece) segítségével igyekeztek a polgári kórházakat megerősíteni, hogy ott gyógyíthassák a sebesülteket. A gyakorlatban sem egyik, sem másik nem vált be. Kénytelenek voltak a hátszágba (Tirolba) visszaszállítani a sebesülteket és a határ közelében olyan falvakba és városokba deponálni, ahol orvos, sebész, patikus volt: így biztosítva látták a megfelelő gyógykezelést. A helyi hatóságok és egészségügyi személyek munkáját a hadseregtől kiküldött hadbiztos és sebész időszakonként ellenőrizte. A gyógyultak nem csellenghettek el, hanem visszavitték őket a harcoló csapathoz. Ezt a kezelési módot az osztrákok Privat-Pflegenek, kijelölt területen folytatott helyi kezelésnek nevezték. A magyarországi hadszíntéren hasonló elveket alkalmaztak. Ha közel voltak a hátszágához, falvakba telepítették a sebesültgócokat. Többször fenyegette pl. Sopront Rákóczi seregének előretörése, ezért rendelkezett két ízben is úgy a bécsi haditanács, hogy a sérülteket Neustadt irányában kell a városból hátraszállítani és két, legfeljebb három faluban elhelyezni. Mélyen előretolt hadműveleteknél a birtokukban lévő várakba irányították a sebesülteket: Rabutin pl. Szolnokról hajókon szállíttatta betegeit Szeged várába.

Hogy a szabadságharc időszakában létesített kórházak rendszerét, igazolható szervezettségét jobban meglássuk, röviden át kell tekintenünk a stratégiai elgondolást, meg kell ismernünk a főbb hadműveleti irányokat. Alapvető stratégiai tervük volt Rákócziéknak, hogy az ország területét minél gyorsabban felszabadítsák, az itt levő osztrák erőket felmorzsolják. Hadműveleti bázisuk az akkori Felvidék volt, nemcsak azért, mert itt voltak Rákóczi hatalmas kiterjedésű birtokai, hanem ott még akkor is éltek a szabadság eszméjének, a szabadságharcnak a Thököly-korból megőrzött hagyományai. A Felvidék keleti részéből Pozsony irányába folytatott hadműveletek a szabadságharc nagy részén végigkísérhetők. Az elvesztett nagyszombati, trencsényi, később a romhányi csata, majd Újvár eleste azt eredményezte, hogy Pozsony–Nyitra–Komárom térségéből az osztrák erők sikeres ellentámadással tudták a szabadságharcot leverni.

Nagy súlyt helyezett Rákóczi a Dunántúl felszabadítására; ebben az irányban hadműveleteit már 1704-ben megkezdte, de a Forgách–Károlyi-féle seregetest koroncói csatavesztése miatt, csak 1706–08 között tudtak ott tartósabban megkapaszkodni, Eszterházy A., különösen Bottyán és Béri Balogh erélyes támadó harcmódja folytán. A dunántúli harcok egészségügyi biztosításáról ebből az időből vannak dokumentumaink. Harmadik hadműveleti irány Erdély elfoglalásáért alakult ki, a Nagybánya–Szatmár–Debrecen térségből Szeben és Várad irányába indított támadásokkal. Ezt a két várat az ellenség meg tudta tartani. Az Erdély felmentésére érkező Schlick–Herbeville hadsereg Zsibónál megverte Rákóczi seregét. Részleges sikerek ellenére sem tudták Rákóczi csapatai Erdélyt elfoglalni. Kisebb hadműveletek folytak Dunaföldvár–Szolnok–Kecskemét térségéből a Duna-Tisza köz felszabadítására, az osztrák zsoldban álló rác hadak megsemmisítésére. Részleges siker volt itt is, Szegedet azonban nem tudták birtokba venni. Évekig folyt Debrecen–Szatmár térségéből

Várad eredménytelen ostroma. A hadművelési irányokban kell keresnünk a kórházak, a kórházszerű gyógyítási góccok kialakulását.

Rákóczi a kórházak felállítására vonatkozó elhatározását 1705. március 31-én közölte Bercsényivel. A főgenerális elsőnek Besztercét ajánlotta. Egyidejűleg aggályát is fejezte ki, mert nagyon szűkében vannak az ilyesmihez szükséges pénznek, de az sem bizonyos, hogy ott majd elő lesz teremthető a betegek ellátásához szükséges provisio. A fontolgatásnak április 22-én véget vet a fejedelem és utasítja a commissariatust, hogy a sebesültek gyógyítására és eltartására „...építesse Kegyelmetek olly alkalmas helyen Ispotályokat, a hol Borbélyok azokhoz való requisitumok, intertentiojokra naturalék találtatnak...”. A commissarius kórházat csak Bercsényi hozzájárulásával állíthatott fel. Midőn Rákóczi a már kiadott rendelkezéséről Bercsényit 23-án levélben tájékoztatta, azt is közölte, hogy az ispotályok fenntartásához minden katona havi porciójából egy-egy garast le kell vonni, amit előbb „publicaltasson a Hadaknak...”. A fejedelem meg akarta előzni a levonás miatt kialakulható kedvezőtlen hangulatot: „...hogy pedig ezen elméjeket az Hadak megh nyugtassák, a Fizető Mestereknek fizetés rendeltetvén, az számlálástul való egy-egy Pénzt nem lévén szabad kivenni, a mint Kglmed is meg ne engedgye...”.

*

Először azokkal az intézményekkel óhajtok foglalkozni, amelyek az akkori viszonyok között kórházaknak fogadhatók el. A továbbiakban a hadművelési irányokban létesült sebesültgyűjtő, kötözőhelyek működését tárgyalom. Szó lesz az országban szétszóródott, vagy otthoni kezelésre hazabocsátott betegek gyógyítási viszonyairól. Végül a kuratóriumokról, mint utókezelést és állandó kórházaknak megfelelő ellátást nyújtó intézményekről óhajtok képet adni. Előre kell bocsátanom, hogy a különböző kezelési-ellátási típusok differenciálása sokszor legfeljebb csak didaktikai szempontból lehetséges. Az ellátási módok egymásba folytak, néha kimutathatóan követte egyik a másikat.

a) Kórházként elfogadható intézmények működése

Összeállításomban a kórházak egyik legfontosabb jellemzőjének a hosszú ideig való egy helyben működést tekintetem. Megkívántam továbbá, hogy a „kórházak”-nak szakmai és gazdasági vezetése igazolható legyen. Nem hagytam figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy az adott helyen bizonyítható-e valamilyen polgári ispotály, xenodochium megelőző működése. Az ismertetésre kerülő intézményeket mai nomenklatúrával találóbban lehetne hadikórházaknak nevezni. Ilyen értelemben fogom tárgyalni az irodalomban közölt „hadíspotályok” vagy „tábori kórházak” közül azokat, amelyek az előbbi kritériumoknak megfelelnek.

Az átvizsgált levéltári forrásokból az tűnik ki, hogy a hadművelési irányokban néhány kórház az arcvonalhoz viszonylag közelebb, több kórház pedig a mély hadtápban létesült. Az általam kórháznak tartott intézményeket a hadművelési irányok szerint írom le.

A csaknem állandónak mondható felvidéki, fő hadművelési irányban elől fekvő kórházaknak tekinthetők Rimaszombat, Lőcse, Léva és Újvár kórházai, viszont a mélyebb hadtápterületen működött Kassa és Miskolc, és leghátul Eperjes kórháza.

A rimaszombati kórházról több kutató is megemlékezik, annak ellenére, hogy a korabeli rendelkezések főleg arra vonatkoztak, hogy a később tárgyalásra kerülő kuratóriumokból kell egyet itt felállítani. Már 1704-ben találunk adatot arról, hogy a harmincadosok utasítást kaptak a rimaszombati borbélysebészeknek járó illetmény megfizetésére. Rákóczi 1708-ban úgy rendelkezik, hogy a kommisszariátusság a testőrző hadnak a városban fekvő sebesültjei

részére biztosítson mindennemű ellátást: „...ottan való alimentatiojuk és a' Borbélyoknak erga praeviam iisdem conventionem kívántató megfizetés iránt tegyen dispositiot Kgl...a' melly alimentatiojokra és érettek fizetésre tétendő victuale 's pénzbeli expensák fognak acceptáltatni”. Károlyinak is sok sebesültjét kezelték 1709-ben Rimaszombatban, ezért utasította a districtualis fizetőmestert, hogy a borbélyoknak 150 rft-ot fizessen ki. A lábadozók időnként a városban garázdálkodtak, a lakosok azonban néhányat úgy helybenhagytak, hogy „már itt a borbélyoknál feküsznek”, írja az egykori jelentés. Arról nem találtam bizonyítékot, hogy ebben a városban korábban polgári, vagy egyházi xenodochium lett volna. A kuratórium céljára történő kiválasztása valószínűleg éppen azért történt meg, mert már éveken át működött itt hadikórház.

Lévára már 1705–06-ban nagyon sok sebesült került: Rákóczi megállapítása szerint az évek folyamán kétezer körüli sebest kezeltek itt. A borbélysebészek eleinte húzódoztak a sok munkától, panasszal is fordultak a fejedelemhez, hogy nem kapnak fizetést. A kivizsgálásnál azonban kiderült állításuk valótlanúsága, ezért büntetésből elrendelte Rákóczi, hogy 20 sebesültet ingyen gyógyítsanak meg. Még azt is hozzátette, hogy ha valaki gondtalanság miatt pusztul el, „kemény büntetésünket irremissibiliter (irgalmatlanul) elvegye” az illető sebész, vagy sebészek. Kirendeli a komisszáriust is, hogy a borbélyok munkájáról időnként tegyen jelentést, egyidejűleg gondoskodjék a sebesültek hadtáp-ellátásáról. 1706 augusztusában megnyugvással veszi tudomásul a fejedelem, hogy sem a gyógyításban, sem a hadtáp-ellátásban nincsen már hiba. Mégsem lehetett azért a gondoskodás teljesen kielégítő, mert csaknem ugyanabból az időből származik egy panasz, amely szerint a prófuntmester állandóan vonakodik a kenyéren kívül fizetni, és más ellátást is nyújtani a sebesültek részére. Eddig nem került elfogadható bizonyíték elő, hogy a városban működött-e valaha polgári ispotály-féle.

Lőcséről, mint kórházi helyről Márki Sándor is megemlékezik. Sok elismerő adat áll rendelkezésre a lőcsei orvos működéséről. Patika és patikus is volt a városban, a várban pedig sebész. A várparancsnok helyettese Czelder Orbán szívügyének tekintette a sebesültek jó ellátását és hagyatéki iratai szerint, saját pénzén szerzett be gyógyszereket. Tudjuk, hogy a csapatok a lőcsei orvostól is kaptak gyógyszert. Még a boroszlói és krakkói behozatalból juthattak egészségügyi anyagokhoz, minthogy azok a lőcsei, ill. a késmárki harmincados kezén mentek át, gyakran hosszabb ideig tárolódtak a városban. Minden feltétel megvolt ahhoz, hogy a városban kórházat állítsanak fel. Egyedül arról nincs írásbeli anyagunk, hogy a szabadságharc előtt volt-e valamilyen ispotály a városban. Keczer Sándor kerületi hadibiztos 1708. augusztus 19-én „...a trencsényi ütközetből elhozott sebesültek gyógyíttatására és regulamentális tartására hívja fel Lőcse városát, ebbeli költségei be fognak tudatni a város adójába...”. Egy évvel később írja Csáky Mihály tábornok és hozzá hasonlóan Csajághy János brigadéros, hogy „a lőcsei orvosnak és borbélyoknak is akadt elég dolga a lipitai betörésekkori harczokon sebbe esett kurucz vitézek gyógyításaival...”. Ezek után egy kicsit furcsán hangzik Vathai Gáspár levele, amely szerint legényét, másik beteggel együtt kénytelen volt visszahagyni a bíró gondjaira, egyik gazdánál, hogy a „...Doctor curállya...”. Igaz viszont, hogy ez 1707 januárjában történt, tehát jó másfél évvel a trencsényi csata előtt.

Újváron várkórház működött. Állandó orvosa Lang János Gottfried, chirurgus majorja Durchenwaldt József, sebészei Borbély Mihály és Borbély János voltak. A patikát Grimbner József apothecarius praesidiarius vezette. A jelentésekből az állapítható meg, hogy csaknem állandóan állomásozott a várban 2–3 lovasezred, 1–2 batallion és egy gránátos zászlóalj (Csajághy, Révay, Náray, Radich, Limplecht és Revier ezres-kapitányok). A helyőrsége képező csapatoknak 2–3 ezredsebésze és 5–6 századborbélyja volt; az itteni tüzérség külön egészségügyi állománnyal nem rendelkezett. Együttvéve, igen komoly egészségügyi erők állottak a vár rendelkezésére. A sajátján kívül az ÉNy-i irányból és a dunántúli hadműveletekből származó sebesülteket is el kellett látnia. Gyógyszerekről a selmec

főpatikus gondoskodott, nagyobb hiányok esetén a protomedikus közvetlenül utalt ki egészségügyi anyagot. A nagyszámú sebesülthez való tekintettel utalványozott a fejedelem 1706-ban 2000 rft-ot a „sebesek gyógyítására”. Több évből való elszámolás maradt fenn az érsekújvári kiadásokról, amelyekben nemcsak a rendszeresített orvos és egyéb egészségügyi személyek fizetése követhető hónapról hónapra, de az is megállapítható, hogy sokat költöttek gyógyszerekre, a sebesültek gondozására.

A miskolci kórház jelentősége főleg a háború utolsó éveiben növekedett. A legelkeseredettebb harcok a Felvidék birtoklásáért folytak; a bányavárosok elvesztése után már közvetlenül ide irányítottak sebesülteket. A sebészek részére történt pénzküitalásról már 1704-ből van irat. Az utolsó előtti évben már Gyöngyöst, majd Ónodot is ki kellett üríteni. Rákóczi Miskolcra irányította a betegeket. Szentmártonkátáról írja 1710. februárban: „...akármint legyen, valamint azelőtt Károlyi Sándor Úr által parancsoltuk, úgy most is Miskolcz- és Ónodra való szállításokat kívánjuk...”. Időnként nem kis gondot okozott, hogy a könnyebb sérültek, főleg az egészséges ápolók a lakosságot követelődzéseikkel háborgatták. Ezért rendeli oda sürgősen Szatmári Miklóst, a generáladjutánsát, a rend biztosítására: „...hogy nemcsak alimentatiojokat erga Regulamentum restringálja és reducálja...”, hanem a renitensekkel szemben lépjen fel erélyesen, amihez Rákóczi Borsod megye segítségét is kérte. A szépszámu dokumentum mellett feltűnő, hogy Borovszky és Szendrei nem emlékezik meg a miskolci sebesült-ellátásról.

Kassa a szabadságharc alatt főleg a tüzérség bázisa volt, de az 1706-os Rabutin-féle ostromnál, majd a háború utolsó két évében már komoly helyőrséggel rendelkezett. Újvár eleste után annak helyőrsége jórészt ide került, egészségügyi személyi állománya azonban lemorzsolódott, úgyhogy csak a tüzérség (Fierville) egy ezred-sebésze (chirurgus major) és három századsebésze (chirurgus minor) maradt itt. Orvosokban nem volt hiány sohasem. Hosszú ideig tartózkodott Kassán Hencziday Mátyás udvari orvos és dr. Francesco Parisi, Zrínyi Ilona egykori udvari orvosa. A városnak állandó polgári orvosa dr. Brabant János volt. Természetesen voltak az orvosok között nézeteltérések; ha valami hiba történt, mindig a másikban keresték a bűnbakot. A kassai jól felszerelt jezsuita patikát, a rend feloszlata után, a város vette kezelésbe. Nem kevés gyógyszere lehetett, mert a csapatok komoly mennyiséget vételeztek innen. A szabadságharc alatt sok sebesültet gyógyítottak a városban. A háború előtt volt már Kassának xenodochiuma, azonkívül régóta működött az ún. domus balneatorum. A város kevéssel a szabadságharc vége előtt esett el, így gyakorlatilag a sebesülttűrés hátsó állomásának tekinthetjük.

Eperjesen a háború évei alatt inkább tiszték és magasabb méltóságok kezeltették magukat. Nagyon hátul volt, így az utolsó év kivételével, semmi sem indokolta, mégis elég sokan keresték fel a város orvosát betegségükkel, ebben talán a téli szállások közelsége játszhatott szerepet. Szentkereszti Dánielen kívül néha a lőcsei orvos (Spillenberger), továbbá Forgáchnak névszerint eddig nem ismert orvosa is ténykedett a városban. Nem tudjuk, melyikükre vonatkozik Bercsényinek az az irónikus megjegyzése, hogy leghelyesebb lenne azt „Habtergeldt”-nek nevezni, „az ki minden patientül előre kérte az bérít, mert próbálta, hogy nem fizet az magyar, ha megh gyógyul. Bolondnak mondták, rossz Doctornak, megh öli a beteget...”. Kórháza is volt a városnak, amelynek Köszel Mihály és Simeni György volt az inspektora. Különösen az 1710-es pestisjárvány idején volt nagyobb szerepe, amire még visszatérek. Selmechányának 1708 decemberében történt elvesztése után a lengyelországi gyógyszerbehozatal Eperjesre irányult, elosztásuk itt történt. Nincs adatunk arról, hogy a szabadságharc utolsó évében a járványos betegeken kívül sebesült katonák is kerültek volna ide.

A dunántúli hadműveletek kórházául több kutató Pápát jelöli meg, bár semmi közelebbit sem sikerült megállapítani: itt volt egy ideig Eszterházy Antal harcálláspontja, s magazinuma és prófuntháza is volt. Bizonyítottnak látom viszont, hogy a központosias jellegű kórház a

Sümege melletti Mihályfán működött. Eszterházy táborigénykönyve szerint orvost, sebészt és patikust is irányítottak ide, ezeken felül a hadbiztonság gondoskodott a kórházhoz szükséges felszerelési cikkekről (requisitumokról). Nemcsak Mihályfa, hanem a környező községek is tele voltak sebesültekkel. A dunántúli megyék 1708. januárban tartott gyűlésén elhangzott gravamenek (sérlemek) között szerepel, hogy a falvak túlzottan meg vannak terhelve sebesültekkel és nemcsak a borbélyok nem győzik, de ellátásuk is komoly nehézséget jelent. Kifogásolják a betegápolók kapzsiságát, részükről a lakosság folytonos molesztálását. Mihályfa hatáskörébe tartozott Tapolca, Tüskevár és Jánosháza. A dunántúli Oeconomicalis Deputatio elszámolásaiban vannak adatok arról, hogy Mihályfa és az említett falvak borbélyainak többször fizettek, továbbá sokat költöttek gyógyszer és egészségügyi anyagok beszerzésére. A kórház tartós működéséhez megvoltak a feltételek: a szomszédos sümegei patika látta el a gyógyszerekkel, a betegek elhelyezéséről és ételmezéséről a komisszáriátusság gondoskodott. Az említett falvakban levő kötőhelyeket vagy még a harcok alatt állították fel, vagy pedig a túlterhelt mihályfai kórházból váltak ki, mint leányintézetek. A meglehetősen nagy készlettel rendelkező sümegei patikát az irodalom „ország patikája” néven emlegeti.

A dunántúli hadműveletek magasabb szintű kórházi bázisa Érsekújváron volt, amint erről már az előzőekben szóltam. A középdunántúli irányban folyó, Bottyány- és Béri Balogh-féle hadműveletek kisebb kórházszerű állomása Kecskemét és Szolnok volt, komolyabb kórházműködést azonban csak Gyöngyösön igazolhatunk. Ugyanez szerepelt a Duna-Tisza közti hadművelet mély hadtápbeli kórházaként. A gyöngyösi kórház működéséről a korszak kutatói megemlékeznek, érdekes azonban, hogy a helyi levéltári anyagokat feldolgozó Bachó László a város, ill. P. König Kelemen a ferencrendiek történetében nem tud bizonyítékkal szolgálni. Levéltári adataim szerint, a németek Rákóczi hadseregének a városba történő bevonulása előtt már szállítottak ide sebesülteket. A későbbi években sok kuruc tiszt és katona kapott itt kórházi ellátást. Különösen nagyszámú volt a beteg és sebesült 1709–10-ben; a romhányi csatából még 1710 júniusában is szállítottak ide, pedig akkor már a város kiürítése előtérbe került. A sebesülteket, Rákóczi utasítása szerint, Gyöngyösről Ónodra és Miskolcra szállították. A kórház gyógyszert előbb Selmecről, a háború vége felé pedig Eperjesről kapott. Az 1710-es nagy pestisjárvány idején sok beteg volt a városban. A ferencesek történetében nincs nyoma, de Bachó levéltári adataiból tudjuk, hogy a szerzetesek foglalkoztak a betegek ápolásával, közülük sokan meg is betegedtek és elhaláloztak. Én arra következtetnék, hogy a kórház a klostromban, vagy az ahhoz tartozó ispotályban működött.

Az ország egyik legnagyobb kórház-bázisa volt Debrecen, amely nemcsak az erdélyi, főleg a Várad körüli blokád, hanem a tiszántúli hadműveletek, sőt a későbbiekben a felvidéki harcok (Brezsnó, Romhány) sebesültjeit is befogadta. Dobozi István debreceni bíró sokszor panaszkodik, hogy a „borbélyok háza tele sebesültekkel, azonkívül is rettenetes sok széllel a városban, azokat is alig győzik...”, máskor kéri, hogy ne vigyenek már a szatmári sánca borbélyt, hiszen itt is sok a munka. Igen megható 1708 február havában Károlynak írt levele: „...hazánkhoz való szeretetünkből cselekedtünk eddig... Lehetnek Ollyanok, akik...it épültenek meg, s mégis fosztják, roncsolják lakosainkat...”. A debreceni református egyháznak 1703–26 közötti időből származó anyakönyvén találtam a következő felírást: „Debrecen. Ispitály. Kereszteltek. Házasodtak”. Egyébként semmi adat sincs arról, hogy a városban, vagy a kollégiumban 1703 előtt kórház lett volna. Annyi bizonyos, hogy komoly egészségügyi erővel rendelkezett: rövid ideig itt működött prof. Huszti István, később Herczeg János a városi physikus, majd Erdély elvesztése után Károlyi táborigényorvosa, Vizaknai Briccius (Beretzk) György is ide telepedett át. Jól felszerelt városi patikáját a labancok kétszer kifosztották, mégis el tudta látni a gyógyszerekkel és kötszerekkel a sebesülteket és betegeket. Az 1708–10 közötti időkből a Debreceni Sebészcséhnek elég terjedelmes elszámolásai maradtak fenn, amelyek az általuk meggyógyított kb. 80 sebesültről, azonkívül a sérülések formáiról is megkapó tájékoztatást nyújtanak. Legnagyobb részt kardvágásból és szúrásból származó

sérülések szerepelnek, lövési eredetű csak kisebb számban. A gyógyítás eredményességére enged következtetni, hogy a kardvágásoknak több mint fele a fejet érte, legtöbbször az agykéreg és agyat is sértette, mégis csak egyetlen sérültet vesztek el.

Debrecen sebesült-ellátási gondjai még a szabadságharc lehangolása után sem szűntek meg, 1711 januárjában ugyanis Pálffy osztrák generális a betegeit a város gondozására hagyta hátra.

Az erdélyi hadműveletek kórházai közül Kolozsvárról szórványosan vannak adataink. Tudjuk, hogy a városnak volt xenodochiuma, azt is, hogy Károlyi tábori főorvosa, Briccius György hosszú ideig működött itt. A kocsárdi csata sebesültjeit ide szállították és gyógykezelték. Erdély gyors feladásakor jónéhány sérültet vissza kellett hagyniuk, akiknek további kezeléséről viszont kedvezőtlen értesülésünk van a Károlyi-Bagossy, ill. Graeven osztrák tábormok közötti levélváltásból. Kifogásolják, hogy az ott maradt sérültek ellátásával mit sem törődik „Krippaon” (Kriechbaum, Kriegsbaum) osztrák parancsnok, gondozásuk kizárólag az ottani sebészek jóérzésétől függ.

Nagybánya a mély hadtáp területén feküdt. Városi ispotályáról tudunk, talán ide kerültek a betegek és sebesültek. A rác foglyokat a várban tartották, azok között is sok volt a sebesült. Több jelentésből győződhetünk meg, hogy sebészek csak a városban voltak, a várbeli foglyok ellátását nem szívesen végezték, miután azoktól semmi kezelési költséget sem kaphattak. „Az városon is éjjel nappal feles sebes katonák rajtok vadnak...”. A kommisszáriátusságnak állandó gondot jelentett a sebészek követelése. A Károlyi-féle Lustra-könyvekben 1706-ban utalás van arra, hogy a városkörnyéki téli szállásokból több beteget szállítottak gyógykezelés végett Nagybányára. Nagybányához tartozott Kővár is, ahonnan többször kérnek sebészt, de a kérést a várparancsnok a városi hatóságokra hárította. A kővári kimutatásokban csak a sebész helye van meg, de feltöltéséről nincs adatunk.

*

A felsorolásból kitűnik, hogy a különböző városi kórházak nem a harcok közelében, hanem a közelebbi, vagy mélyebb hadtápterületen feküdtek. Csak Léváról, Újvárról és Mihályfáról fogadható el, hogy gyakran közel működtek a harcok színhelyéhez. Több kórháznál orvosi felügyelet is elképzelhető, mert a helységben volt orvos; a sebészek munkája azonban mindenütt igazolható. Nem minden helyen bizonyítható, hogy ott megelőzőleg már működött volna valamilyen polgári kórház. Döntőnek tartom viszont, hogy a szervezett gyógyszer-utánpótláson kívül, a kommisszáriátus részéről hadtápanyagi és pénzügyi gondoskodás is megállapítható. A felsorolt kórházakat a mai szóhasználattal hadikórházaknak lehetne nevezni.

b) Kórházszerűen működő sebesült-, beteggyűjtő és kötőhelyek

Egy sor olyan helyről van adatunk, amelyek a hadműveleti irányokban feküdtek, közel a harcok színhelyéhez, működésük azonban legtöbbször rövid lélegzetű volt. Némelyikben még egy-két év múlva is található sebesültek, már régen messze a harc színhelyétől és egykori csapataiktól. Ez az ellátási forma megfelel az osztrák Privat-Pflege-nek. Egyikük-másikuk települése, működése annyira összefüggésbe hozható egy-egy harccal, vagy ostrommal, hogy az akkori viszonyok szerint, ezek lennének még leginkább „tábori kórházak”-nak nevezhetők. Mozgóképességük hiánya és így bekövetkező lemaradásuk miatt, főleg pedig mivel határozott szervezetüket nem tudtam igazolni, el kellett vetnem ezt a megnevezést. Miután elsősorban friss sérültek és betegek felvételére voltak hivatottak, a beteg-sebesültgyűjtő és kötőhely megnevezést tartom a legtalálóbbnak.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében ezeket is a hadműveleti irányokban való elhelyezkedésük szerint fogom tárgyalni.

A felvidéki fő-hadműveleti irány legnyugatibb kötőhelye Nyitra, Galgóc és Bajmóc volt. Az előbbieket a nagyszombati, vereskői és Pozsony környéki harcok sebesültjeinek Bajmócot csak 1708-ban, a Nyitra és a Vág közötti harcok – idejében állították fel. Nyitrán hónapokig feküdt – egyik zászlótartó hét katonájával, ahol a kezelési költségek mindenüket felemésztették, közben a fizetésük is elmaradt. Kérésükre Rákóczi két-két havi illetményüket folyósította. Csajághy János a Podvágya körüli harcokból jelenti, hogy 32 sebesét kénytelen volt Turóc megyébe irányítani. Itt írja, hogy Bajmócson hasonló eset miatt már erigáltak egy ispotályt, éppen ezért kéri Bercsényit, hogy a bajmóczihoz hasonlóan, az új helyre is rendeljen egy curator infirmorumot, aki az élelmiszerek beszerzéséről is gondoskodnék, természetesen utólagos elszámolási kötelezettséggel.

A trencsényi csatában megsebesült fejedelem „...a csata utáni éjjelre Nyitra-Szerdahelyre megy és az orvosok és a sebészek segélyével gyógyítja megsértett arcát”. Arra vonatkozólag nincs megbízható adat, hogy az elsősegély nyújtásánál Lang dr. mellette tartózkodott-e, de egyik forrás szerint, két hónappal később, 1708 októberében biztosan ő gyógykezelte.

Selmecbányáról, ill. annak állítólagos kórházáról a régebbi irodalomban bőven találunk utalást. Kétségtől innen való Lang dr., a hadsereg tábori főorvosa, aki az első években, udvari főorvosi ténykedése mellett, többször megfordult a városban, sőt rendelője is volt ott. Éppen Lang leveléből értesülünk, hogy a selmeci országos főpatikában túl sok anyag volt ahhoz, amennyi az ottani néhány sebesnek szükséges (a patika anyagának keletre történő menekítésekor). Selmecet több tiszt kereste fel, vagy azért, mert itt volt a „jó patika”, vagy inkább a városhoz közel fekvő vihnyei hévvízben történő kúra végett. Maga Rákóczi két ízben fürdőzött Vihnyén. Nincs semmit további bizonyíték arról, hogy volt-e egyáltalán valaha is kórház a városban, hogy nagyobb számú sebesültet láttak volna el. Talán csak a vihnyei hévvíz miatt került kórházi városként az irodalomba.

A közeli Újbányán „...bírók és lakosok 30 sebest gyógyítottak...”; 1706-ban tehát egy ideig volt itt kötőhely.

A besztercebányai kórház felállításának terve Rákóczi és Bercsényi írásaiban található, nem csoda tehát, ha a korszak legtöbb kutatójának munkájában szerepel. Kissé izgalmassá teszi a kérdést az a tény, hogy a városban volt egy evangélikus ispotály. Miután eddig semmilyen bizonyíték sem került a kezembe, így legfeljebb csak feltételezhetem, hogy időnként néhány beteg és sebesült megfordult itt. Az azonban bizonyos, hogy a város nagyhírű, tudós physikusát, Moller Károly Ottót Rákóczi seregének több tisztje és egyéb méltósága kereste fel betegségével. Jurkovich szerint, ugyanez a physikus állíttatott fel 1710-ben „a Garamon túl” járványkórházat.

Arról is van adat, hogy sebesülteket Rozsnyón is kezelte. A városnak volt ispotálya (Rosna Ispotály), de arról nincs bizonyíték, hogy hadikórházként működött volna.

A mélyebb hadtápban Eger és Szolnok szerepéről tudunk. Nem volt állandó sebész egyik várban sem, pedig különösen Egerben gyűlt össze sok sebesült. A várba vitték 1709–10-ben a német foglyokat és sebesülteket is. A városi sebész igénybevétele mindkét helyen állandó nehézséget okozott. Szolnok megsokasodott betegei és sebesültjei miatt Eger parancsnokától kért személyi és anyagi segítséget. Nagy gondot okozott Egerben a romhányi csatából érkező nagyszámú sebesült. Darvas jelenti Rákóczinak: „...mi pedig az curatitot kezenségesen illeti: abban is nagy hátramaradás vagyon, mert a két borbély, mely a városon vagyon, nem sufficiálnak az bekötésekre, ki is fottanak minden orvosságbul, untalan is valamely fizetés iránt instálnak...”. Kéri a fejedelmet, hogy engedélyezze Ónod-Miskolczra való üritésüket, másrészt pénzbeli segítséget is adjon, nehogy a kezelés hiányában „a sok és nehéz sebekben elveszenek...”. 1710 vége felé a német sebesek miatt jelenti Perényi Miklós várparancsnok

Károlyinak: „...félő, hogy sebbe el ne vesszenek, akik most vadnak, vagyis jövendőben mellyeket hoznak...”.

Tervszerűséget mutat a Tokaj ostroma környékén kiépített kötözőhely-rendszer. Az ismételt borbélyköltés kiutalásból állapítható meg, hogy a vártól 4–25 km távolságnyi körzetben levő Bodrogkeresztúr, Tállya, Tarcal, Sárospatak helységeiben voltak kötözőhelyek. Általában rövid ideig működtek, de Bodrogkeresztúr később is szerepel jelentésekben. Ez a kötözőhely komplexum, mutatis-mutandis, megfelel a mai sebészi segélyhely-csoportnak. Sárospatakon városi xenodochium volt, de a szabadságharc időszakából nem maradtak fel róla megemlékezések.

Ónodról mindössze annyit tudunk, hogy ide betegeket Gyöngyösről és Egerből ürítettek 1710-ben, de inkább rajta keresztül Miskolcra.

A dunántúli hadműveletek kapcsán már megemlékeztem a Mihályfa körül települt tapolcai, túskevári és jánosházi kötözőhelyekről. Pár szót kell szólnom Szombathelyről. Thaly állítólag még látta Bottyán egykori oltalom-levelét, amelyben a várost a „sebesek merő menedékhelyének” nevezte. Bencze Szombathely egészségügyének történetében erről nem ír semmit. Cartellákban, hadijogi iratokban sem találtam olyan adatot, amely igazolta, vagy megvilágította volna, mit jelent a védlevel szerinti „menedékhely”. A városnak viszont már a 17. században volt kórháza.

A Közép-Dunántúl felé irányuló hadműveletek (Bottyán, Béri Balogh) legközelebbi ismert kötöző- és beteggyűjtő helye Kecskemét volt. A város, a délvidéki rácok betörései miatt, maga is sokat szenvedett. Borbélysebésze volt, de arról nincs adat, hogy xenodochiuma lett volna. Hornyik János kecskeméti levéltári munkájában megemlékezik Csonka borbélyról és Borbély Istvánról, akik részére a sebesültek kezeléséért kifizetéseket eszközöltek. Nagyobb veszélybe került a város az 1709-ben kezdődő pestisjárvány idején. A pestisben elpusztult 1900 ember között bizonyára voltak katonák is.

Erdélyben a már ismert két kórházon kívül még Medgyes kötözőhelye is szerepel. A kocsárdi harcok sebesültjeinek egy részét itt látták el, kötözték és kezelték, ezért ki is utalták a megfelelő illetményt a borbélyoknak.

Részben az erdélyi, részben a tiszántúli hadműveletekkel függ össze Szatmár, Mezőtúr és Sarkad sebesültgyűjtő szerepe. A Szatmár ostrománál keletkező sebeseket a Debrecenből kiküldött borbélyok a helyszínen kezelték, nagyobb részüket azonban beszállították Debrecenbe. A későbbiek folyamán, a várban tartott hadifoglyok ellátása igényelt sebészt. Szatmárral kapcsolatban 1708-ban rokkantház létesítésének gondolata vetődött fel. Mezőtúrt a rácok dúlták fel, azért kellett ide sebészeket irányítani. Működésük rövid ideig tartott. Hasonló ismeretünk van Sarkadról is.

c) Kisebb kezelési góccokról és az otthoni ellátásról

Sebesültek leveleiből, instanciáiból értesülünk, hogy az ismertett sebesültgyűjtő-kötöző helyeken kívül még az ország számos kisebb-nagyobb falujában maradtak le a sebesültek és kaptak kezelést. Itt már nagyon nehéz határt vonni az otthoni kezelésekkal szemben, amelyeket röviden szintén tárgyalni fogok. Korántsem szabad azt gondolni, hogy az országban szétszóródott sebesült és beteg katonákkal nem törődtek. Elsősorban is a helyi hatóságnak, az alispánnak, ill. a helység bírójának személyes felelősségére voltak bízva („sub cura judicis”). Van olyan adat is, hogy a csapat értesítette a commissariatust, hol hagyott le sebesültet, és kérte a róluk való központi gondoskodást. A sok százra rúgó instancia alapján arra következtetünk, hogy legtöbbször mégis sorsukra voltak bízva ezek a szerencsétlenek. Amijük volt, a kezelésre áldozták, míg végül is a fejedelem segítségét kérték.

A városkákban és falvakban szétszóródott betegek és sebesültek kezelésének értékét nem lehet egységesen megítélni. Itt-ott még orvoshoz is jutottak (Husztai dr.), másutt a csapatoktól lemaradt, vagy be sem vonult sebészek gyógyíthatták őket. Miután azonban a jobb képzettségű sebészek és borbélyok mégis inkább a csapatoknál, kórházakban, kötözőhelyeken működtek, magam részéről a kis gócekban történő gyógyítást általánosságában alacsony színvonalúnak tartom. Annyit mégis elfogadok, hogy szerencsés esetben, a kezelésre kerülő egy-két sebesültnél, vagy betegnél az egyedi ellátás lehetősége sem volt kizárt. Nem fér ahhoz kétség, hogy a kisebb helyeken ugyanúgy tág tere nyílt a népi gyógy módoknak és a kuruzslásnak, mint az alább ismertetésre kerülő otthoni kezelésnél.

Bevett szokás volt Rákóczi hadseregében, hogy a súlyosabb betegeket, vagy sebesülteket, kérésükre, gyógyulásukig hazabocsátották. Az otthoni kezeltetés törvényességét igazolja a mustra utasítás, amely szerint a parancsnok engedélyével otthon betegeskedőket ugyanolyan jogok illették meg, mint a ténylegesen szolgálókat. Egy ideig tudta is a parancsnok, hogy hol van a katonája, néha még illetményét is utána küldette. A gyógyítás eredményességéről legtöbbször csak akkor értesült a csapat, ha újra megjelent a katona, vagy tehetetlensége, esetleg halála miatt maga vagy családja segélyért fordult a fejedelemhez. A gyógyult beteg megkapta a betegség tartamára illetékes zsoldját („sebeseknek hórol óra való fizetések megjárt...”), kifizették neki a gyógyítással, gyógyszerekkel kapcsolatban felmerült és igazolt kiadásait. A költségek térítése vagy az ezred-kasszából, vagy a kommisszáriátusi, esetleg az országos ispotályi alapból történt. Az a sok száz kérvény, amelyet a meggyógyultak, rokkanttá, vagy özvegyé váltak közvetlenül a fejedelemhez terjesztettek fel, azt bizonyítja, hogy az elmaradt illetmény és kezelési költség utólagos megfizetése csak hosszas huzavona után történt meg.

Több szerző említi, hogy a gyógyult és a csapathoz visszatért katonák „hűség-jutalmat”, „sérelemkéért jutalmat”, vagy „fájdalomdíjat” kaptak. A kutatók állásfoglalását az a tény támaszthatja alá, hogy Rákóczi a súlyosan sebesültek három, a könnyűnek két havi illetményt adatott. A „hűségekért adott jutalom” sokszor szerepel a korabeli pátensekben; nem tudom azt egyértelműen fájdalomdíjnak felfogni. Nem vonom kétségbe, de sokszor semmi sem indokolta, hogy a katona az elszenvedett sérüléséért külön jutalmat kapjon. Hűséges magatartásának nevezett vitézségért több tiszt kapott Rákóczi képére veretett arany érmet, mások birtokot, vagy birtokhasználati jogot; nem egy paraszti vagy polgári sorból származó tisztjének adományozott nemességet Rákóczi. Még egyszerű jobbágy és polgár is kapott házat, kisebb szőlőtelket, vagy adómentes földhasználati jogot. Ezek alapján az a véleményem, hogy a „sérelemkéért kapott jutalomként” elismert adományokban sokszor a vitézség kitüntetése szerepelt, főleg a paraszti sorból származó katonáknál. A vitézségi érem akkor még úgyszólván ismeretlen volt, a pénzjutalomnak azonban már sokszázados múltját ismerjük.

A szétszóró gócekban történő kezeléshez kell sorolnunk a különböző városok orvosai által végzett gyógyításokat. Az irodalom szép számú orvost tart nyilván, mint Rákóczi tábori orvosát, medicus castrensisét. Legtöbbjük nem a táborokban működött, városokban keresték fel őket a beteg tisztek és állami méltóságok. Valószínűleg néhányan csupán ezért kapták meg a tábori orvosi címet. Sokan gyógyították magukat a lőcsei orvossal (minden valószínűség szerint Spillenberger Dáviddal). Többször említik kezelés alatt álló tisztek

az eperjesi Szentkereszti Dánielt és a bártfai orvost, aki nagy valószínűséggel éppen a klérus által „hitván doctor”-nak kikiáltott Privigyei Miklós volt. Hencziday Mátyás és Francesco Parisi orvosok kassai működéséről már szó volt. Egy Brabant nevű polgári orvost a Kassán felállítandó hadikórházhoz szemeltek ki. Nincs adat arról, hogy akár csak tábori orvosként is alkalmazták volna. Rákóczi elutasítja fizetése iránti kérését, mondván „Táboron kívül Doctort nem fizetünk, a’ kinek szolgál attul várja fizetését...”. Husztai István a század első éveiben a debreceni kollégium professzora volt, a szabadságharc alatt Máramaros

megyében találkozunk nevével. Esze Tamás gyűjtése szerint, később is önérzetesen emlegette, hogy sok tisztet és katonát gyógyított meg, ámbár „hadakban nem lakott”, de egy ideig állítólag a huszti vár orvosa is volt. A nagyhírű Moller Károly Ottót is sokan látogathatták, nem ok nélkül viselte hét évig a tábori orvosi címet. Nem tudjuk, hogy hol teljesített orvosi vagy katonatorvosi szolgálatot Lishovini Ferenc „tábori orvos”. Hellenbach Godofréd báró ugyan a bányák inspektora volt, de mint orvos, néhány előkelő beteget azért kezelte. Az erdélyi Vizaknai Briccius (Beretzky) György, Károlyi tábori orvosa a Debrecenbe menekülése után, az akkor éppen beteg Herczeg János városi orvost is kezelte. A nagybányai pénzverde elszámolásai között szerepel „Doctor Fellner” neve, de ennél többet nem tudunk róla. A felsoroltak közül egyedül Szentkereszti doktorról ismert, hogy az eperjesi kórház irányításában és ellenőrzésében részt vett, az 1710-es járvány idején maga is pestisben halt meg.

d) Kuratóriumok szervezése és működése

1708 tavaszáról nagyon érdekes egészségügyi intézmény-forma megvalósításáról vannak adataink. Hogy ezek azért létesültek-e, mert a már három évvel előbb elrendelt kórház-szervezésből kimaradtak, és szükség volt ilyen típusú intézetekre, vagy esetleg messzebbmenő terveik is voltak a kuratóriumokkal, biztosan nem tudjuk.

Május 13-án a következő rendelkezést adta ki Bercsényi a kommisszáriátusság számára: „...az el mult Ónodi Gyülekezetünkben, az Fölséges Fejedelem és az Confoederált Statusok bizonyos fundust rendelni kívánván, az Haza szolgálattjában sebessült és betegh Hadi Rendekért való Curatoriumoknak erectiojára... az oly sebess és betegh rendek végett reflexióval lenni szükséges, ahoz való képpest jónak lenni itéltem, hogy az Ttes Commissariatusságh tégyen oly rendelést, mely által Rimaszombatban és a Stubnai Hévizekben Thuroczban constituáltassanak azon Curatoriumok...”. A rendeltetését még azzal egészítették ki, hogy „...In his igitur Locis deinceps acceptabuntur et modalitate subinserta curabuntur... quaevis miserabiles personae in Servitio Patriae vulneratae vel morbidae...”. A felvételhez azonban szükséges volt hadi-kommisszárius vagy magasabb rangú haditiszt igazolása, hogy rászorulnak-e a kezelésre és „nem affectate betegek-é”.

Rimaszombat kórházi szerepéről már fentebb szoltam. Nem véletlenül esett a választás Stubnya fürdőre, mivel ezt is, meg a Selmecebánya mellett fekvő Vihnyét is a háború folyamán sok sérült és beteg (propter Thermas Condercendenter Milites) kereste fel. A fürdőhelyeken éppúgy, mint a polgári és egyházi ispotályokban, bizonyos alapfelszerelés és személyi feltételek már biztosítva voltak. Lényegében úgy fogható fel, hogy már egy meglévő helyzetet törvényesített a főgenerális rendelkezése. Szervezetükbe „inspector” és „apothecarius” is tartozott. Ha pedig sok volt a beteg, akkor a rend biztosítása végett, valamelyik ezredből egy tisztet kellett kirendelni.

A kommisszáriátus adott ki részletesebb végrehajtási-működési utasítást. Eszerint a beteg felvételénél a kísérő tiszt jelenlétében kellett meggyőződni, hogy ténylegesen a haza szolgálatában betegedett-e meg az illető. Az inspektor (gondnok) is ott volt a vizsgálatnál és a sebésszel történő megállapodásnál, amikor a szükséges kezelés költségeiről és a felhasználandó gyógyszerek áráról döntöttek. A patikus kiszolgáltatta, majd elszámolás alapján újra vételezhetett anyagot a selmeci főpatikában. A kuratóriumnak élelmezési és ruházati ellátása arra a megyére tartozott, amelyikben éppen feküdt. A megyének a hús és kenyér szolgáltatását beszámították computusába (adójába).

A rimaszombati kuratórium kb. azonos volt a már ismertetett kórházzal. A stubnyai kuratórium éppúgy, mint a vihnyi fürdő a szabadságharc folyamán egyaránt szolgált betegek és sebesültek utókezelésére. Itt keresett gyógyulást Révay ezredes, de szállítottak ide friss

sebesülteket is. Volt idő, amikor 40 sérült és beteg katona állott Stubnyán gyógykezelés alatt. Különböző jelentésekből egyéb fürdők használatáról is tudunk (Bakonyszentlászló, Pöstyén-Banka, Baldócz), arról azonban nincs adatunk, hogy ezeken a helyeken is lett volna kuratórium.

Megkapó a rendelkezéseknek az a pontja, hogy a későbbiekben egyéb helyeken is kell kuratóriumokat létesíteni; olyan utalás is van, hogy minden katonai körzetben legyen. A mihályfai kórháznak ilyen megnevezésével találkoztam, ez pedig a dunántúli körzetben volt.

Több beteg beszámolója emlékezik meg arról, hogy reumatikus-köszvényes betegsége után, más pedig sebesülés, esetleg többszöri sebesülés után nyerte vissza a fürdőhelyen egészségét. A patikussal történő megállapodás arra enged következtetni, hogy a fürdőkezelésen kívül egyéb gyógymódokat is alkalmazhattak. A jelenlegi anyag birtokában az a meggyőződésem, hogy a hazai rehabilitáció kezdeti lépései a fürdőkezeléssel indultak meg.

A kuratóriumok szervezésével kapcsolatban azonban a Rákóczi-korszak vezetése perspektivikusan gondolkodhatott. Az a tény, hogy az országban több ilyen kuratóriumot akartak létesíteni, s a mihályfai kórházat már dunántúli kuratóriumnak is nevezték, arra utal, hogy ezekben az intézményekben a későbbi állandó katonai kórházak csíráit láthatták. Az európai államok nagy részében a 18. század első évtizedében alakultak meg az állandó katonakórházak, talán Rákóczi távlati tervében ilyen megfontolás szerepelt. A találgatás kétségkívül nem tartozik az objektív történeti feltáráshoz, de anélkül, hogy feltételezések rabjaivá válnánk, el kell legalább gondolkodnunk azon, hogy ilyen jól szervezett és felszerelt intézményekre az ország különböző helyein, az akkori katonai körzetekben, milyen feladat is hárult volna.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a gyógykezelés megszervezésére a csapatnál, vagy magasabb szinten a kórházaknál, sebesültgyűjtő és kötözőhelyeken igyekeztek a megfelelő szervezeti feltételt biztosítani. Az elgondolásokból sok minden – igazolhatóan – meg is valósult, sok minden csak a tervezés stádiumában maradt. A háború szükségletei bizonyára többszörösen meghaladták a valóra váltott terveket. Nem kétséges az sem, hogy a gyógyítómunka szakmai és szervezési szempontból egyaránt sok kívánnivalót hagyott maga után.

A hadsereg gyógyszerellátásáról

A korszakkal foglalkozó kutatók munkáiban szép számú, de inkább csak szétszórt adat található a Rákóczi szabadságharc egészségügyi anyagellátási kérdéseiről. Rendszerbe foglalásukat eddig senki sem végezte, így történetírásunk számára nagyrészt ismeretlen, hogy a gyógyszerellátás valamilyen szervezett formája felismerhető-e Rákóczi hadserege életében.

A kutatók egy része, többé-kevésbé meggyőződve a gyógyszerellátás bizonytalanságáról, alapvető ellátási formának tüntette fel a csapatok borbélysebészei, vagy kivételesen az orvosok részéről a polgári patikákban történt vásárlásokat. Több szerző tesz említést arról, hogy Sümegen, vagy a szomszédságában fekvő Mihályfán volt nagyobb készlettel rendelkező patika, amelyet „az ország patikája” megnevezéssel illetnek. Több helyen esik szó arról, hogy gyógyszereket Danckából és Krakkóból is hoztak. Farkas és Szűcs adatai szerint Debrecenben is volt nagyobb szabású patika. Magyary-Kossa, Thaly már továbbjutott az ellátási rendszer kutatásában: nemcsak a hazai és külföldi beszerzési forrásokat ismertetik, hanem arra is határozottan rámutatnak, hogy a gyógyszerbeszerzésen a hadsereg tábori főorvosa, Lang Jakab Ambrus dr. rajta tartotta a kezét. A csaknem állandónak mondható gyógyszerhiányra való tekintettel, túlzónak kell tartanunk Farkasnak azt a véleményét, hogy a nagyobb katonai raktáraknál gyógyszereket is tároltak volna. Egyik-másik ellátó központról ez még feltételezhető (Selmec, Kassa, Sümeg, Debrecen), de az amúgy is kis készlet szétszóródását jelentette volna, ha a különböző hadiutak mentén telepített nagyszámú raktár (annonaria, profuntház, magazinum) mind rendelkezett volna egészségügyi anyaggal.

Más szerzők a kor művelődési és egészségügyi viszonyainak vizsgálata alapján állapítják meg, hogy „gyógyszertár-hálózatról” legfeljebb csak az akkori Felvidéken és Erdélyben lehetett szó. A 150 éves török hódoltság alól nem sokkal előbb felszabadult hatalmas területen viszont minimális volt az ellátottság. A 18. század elején 19, legfeljebb 31 patika lehetett az egész országban, a legjobban berendezettek a szerzetesrendek, elsősorban a jezsuiták birtokában.

A jezsuita patikák gazdagsága nemcsak a rend tekintélyes vagyonából eredt, hanem távolkeleti és amerikai összeköttetések útján hozzájutottak egzotikus szerekhez, sőt saját botanikus kertjeikben gyógynövényeket is termesztettek. Sem itt, még kevésbé a polgári patikákban, nem hiányozhattak a kor divatjának megfelelő varázs- és egyéb csodaszerek sem. Forgách Simon 1702-ben tiltotta meg a galgóci patikusnak, hogy italt áruljon. Besztercebányán viszont még 1724-ben is engedték tubák és bors tartását, de a leveles dohányt, sáfrányt, szerecsendiót és papírt már eltiltották. A Rákóczi-korban a gyógyszertárakban tubákot, italt, borsot és süteményt is árultak. Nem lehet ezek miatt pálcát törni a korabeli gyógyszerészek felett, hiszen akkoriban csak ún. céhen kívüli mesterképzésben részesültek, mindössze a physikusnál, vagy valamelyik egyetemen kellett vizsgát tenniük. Orvosokkal, sebészekkel, városi tanáccsal stb. folytatott huzavonák ellenére is a hivatás megbecsülést élvezett. Erről tanúskodik pl. a soproni városi tanács 1601. május 2-i jegyzőkönyve, amely szerint „...die Apothekerei eine adelige Kunst”.

Ebben a korban a gyógyszerkészítés még gyakran része volt az orvosi ténykedésnek. Az orvosi rendelőhöz kémiai laboratórium is tartozott, a váladékok vizsgálatán kívül gyógyszer is készült ott. Lang dr. egyik levelében a laboratóriumában frissen készült és eddig jól bevált szert ajánl és küld Károlynak: „...Et quia mei labores chimici bonum... habuerint successum... recenter sint elaboratae, humillimi mei obligaminis esse duxi, Excellentissimae Vestrae Illustrissimae una et altera insevire...”. Az előkelő praxisban hosszú évek óta használt Tinctura auri, Essentia alexipharmaca, E. praeservativa – a hiedelem szerint – mindenféle mérgezéstől és fertőzéstől megóvott. Nem tagadhatta meg ezek rendelését egy orvos sem.

A magyarországi füves gyógymód túlsúlyát mutatja, hogy számtalan növény leveléből, gyökeréből készítettek külső és belső használatra főzeteket (ezerjófű, csombor-kakukkfű, csalán, izsóp, rozsvirág-anyarozs?, üröm, viola, zsálya stb.). Közkezen forogtak a legkülönbözőbb „házi gyógyszerkönyvek”, ismeretesek voltak csodálatosan gyógyító dámák éppenúgy, mint javasaszszonyok, „boszorkányok”. Az iratokból előkerült gyógyeljárásokat korántsem vették mindig át az orvosok, sőt igen találóan írja pl. Koháry Farkas nővérének, Barkóczyné Koháry Juditnak, hogy köszvényes-reumás fájdalmai, meg lépőfájása ellen ajánl ugyan a nép körében használatos szereket, de „...okos Doctor nélkül nehéz annyi sok curát kezdeni...”.

Az 1709–1710-es években pusztító járvány idején nagyon megszorodtak a megelőzés „biztos” szereit éppúgy, mint a különböző Tinctura antipestilentialisok. Loigk szerint az egyik ragály-chirurgus úgy előzte meg a betegséget, hogy állandóan angelica gyökeret szopogatott. Ausfeldt doktort szegedi sikerei miatt vitték Bécsbe az ottani pestisjárványkor. Egy sor praeservativumot, atomachicumot, antipestilentialicumot használt, de nem jött rá, hogy mindkét helyen a legfőbb sikert a szigorúan végrehajtott elkülönítéssel érte el. Csak egy pillantást a szerek összetételére: aloe-, ruta-, trifolium fibrini-, myrrha-level-, angelica-, gentiana-, chymanchum vincetoxicum-gyökér, sulphur, sal. volatilis stb. volt a főzetekben, tincturákban. A népi gyógyszerben hasonló anyagok mellett még abszint, bors, boróka, sáfrány is szerepel. Úgy érzem, hogy ez az egyetlen példa is bizonyítja, hogy ebben a korban nehéz megvonni a határt a medicinális és a népi empiriából származó gyógyszerelés között.

Előkelőbb házaknál nemcsak házi receptek, hanem házipatikák is voltak. A hadba vonuló földesúr innen vitt magával „úti patikaládácskát”, amely nem sokkal több hatásos gyógyszert tartalmazhatott, mint a száz évvel előbb a „veszélyes” magyarországi harcokba induló német katonák drága pénzen összevásárolt gyógyszerkészlete (mirotheca).

Hiba lenne a felsorolt gyógyszereléseket megmosolyogni, főleg akkor, ha tisztában vagyunk azzal, hogy nagy részük még a mai gyógyszerkönyvekben is benne van, vagy pár évtizeddel ezelőtt még hivatalos volt. Ma már nem lehet megmondani, hogy egyes szerek, vagy mely hatóanyaguk volt hatásos és mennyiben gyógyított a „csodaszer” szuggesztív hatása.

*

Munkámban előbb annak a 3–4 évnek a viszonyait ismertetném, amikor a csapatok, az éppen adódó szükségletnek és a lehetőségnek megfelelően, borbélysebészeik útján szerezték be a gyógyszereket. Részletesebben szándékozom foglalkozni azzal az időszakkal, amikor már felismerhető a központi irányítás, a rendszeresebb gyógyszerellátásra való törekvés és már igazolható gyógyszerbázis létrehozása, működése, továbbá a külföldi utánpótlás bizonyos fokú szervezettsége.

1. A helyi beszerzések időszaka

Az időnként 60–80 ezres létszámú hadsereg komoly gyógyszerigénnyel lépett fel. Eleinte csak csírájában találunk említésre méltó egészségügyi szervezést, gyógyszerekről, egészségügyi anyagokról való gondoskodást. A lelkesedésből belépett, vagy felfogadott borbélyok felszereléseiket, szerény gyógyszerkészletüket is magukkal vitték. Kártérítést kapott az a borbély, akinek harcban elveszett, vagy megsemmisült a készlete. Máskor vonakodik a borbély kárpótlás nélkül visszamenni pl. a szatmári sáncokba, mivel minden felszerelése éppen ott veszett el.

A már ismertetett ezred-ispotályi alapnak egyebek között olyan rendeltetése is volt, hogy gyógyszert vásároljanak belőle, vagy a gyógyszerköltséget belőle előlegezzék, vagy utólagosan térítsék meg. Csak később rendelte el a fejedelem, hogy a katonák a gyógykezelést és a gyógyszereket ingyen kapják.

A már évszázados múltú csapat-patikaláda a szabadságharc korszakának irataiban is többször szerepel, de tartalmának pontos leírása eddig még nem került elő. Abban az időben a kezelés és gyógyszerelés terén pár évtizeden belül lényeges változás nemigen történt, úgy gondolom tehát, hogy támpontul szolgálhat ehhez Miskóltzy 1741-ben megjelent munkája, amelyben az „Úti vagy Táborigádás” műszer és gyógyszer tartalmát részletesen ismerteti. A protomedikus egyik jelentése szerint a gyógyszerláda egyszeri feltöltése (impletura cistae pharmaceuticae) 400 rénes forintba (továbbiakban rft) került. Másutt az egyik karabélyos ezred patikájában a műszerek 40, egyéb felszerelési cikkek 250 rft értékben szerepelnek. Nyilván kétféle és nem azonos rendeltetésű ládáról van szó. A protomedikus költségkimutatásában az orvos és gyógyszerész fizetése is szerepel, tehát ez valami seregpatika-féle lehetett. A második adat határozottan ezredkészletet jelent, annyival is inkább, mert itt csak a borbély fizetését és az egészségügyi sátor árát találjuk. 1705–1706-ból határozott jelzések vannak arra vonatkozólag, hogy az ezredek patikaládáinak feltöltése, legalább részben, a protomedikus hatáskörébe tartozott, ami kezdetleges központi irányításra enged már következtetni.

Egyik régebbi munkánkban már állást foglaltunk a Baradlay által leírt „szekérpatika” értelmezéséről. A szabadságharc idején is nevezték ezredpatikának az ezredkórházat, beleértve az egészségügyi személyi állományt és az anyagi felszerelést. Máskor ugyanerre az „ezred chirurgia” megnevezést alkalmazták.

A szabadságharc első éveiben tiszt és legénység is megfizette zsákmányából, vagy zsoldjából a gyógyítási és gyógyszerköltségeket. 1706-ban már rendelkezés szabályozta, hogy a tisztek kötelesek megfizetni a költségeket, a katonáknak azonban ingyenes gyógykezelés jár.

A csapat-gyógyszerellátás szervezetésével lényegében egyidőben magasabb szinten is voltak hasonló törekvések. Központi patika-féle felállításának első nyomát 1704-ben találjuk, amikor Bercsényi főgenerális utalványozást (assignatio) adott a bányák főfelügyelőjének, Hellenbach János Godofrédnak, hogy fizessen a protomedikus kezéhez 1000 rft-ot „mezei apotheca” felállításához szükséges anyagok beszerzésére. Jó darabig nem sok történhetett ebben az ügyben, mert Lang dr. 1705. júniusban még mindig útlevel után jár („passusért instál”), hogy Lengyelországba mehessen gyógyszervásárlás végett. Ez az első mezei apotheca valószínűleg elsősorban az udvar és udvari hadak ellátására volt hivatott. Később egyes működő hadseregek orvosai is fordultak ide gyógyszerért.

A tábori hadseregek és a tüzérség törzseinél nemcsak orvos, hanem gyógyszerész is volt. A fizetési kimutatásokon, szervezési táblázatokon (specificatio) a patikus gyakran „cum suis”, vagy „cum suis adjunctis”, sőt a General-Stubban „apothecarius legényekkel és szekérral” szerepel.

Rákóczi udvarában 2, Bercsényi törzsében 1–2, Forgách Simonnál 1, a tüzérség törzsében 1–2 patikusról tudunk. Ezek a tények jogosan engednek arra következtetni, hogy a különböző törzseknél is működhetett mezei patika. Nagyobb várak (Érsekújvár, Munkács) elszámolásaiban jól követhető, hogy a várpatikus (pharmacopola praesidiarius) rendszeres havi fizetést kapott. Ugyanitt megtalálható a gyógyszerbeszerzésre fordított kiadások felsorolása is.

A későbbiekben még lesz szó kuratóriumokban létesített állandó patikákról. Hasonlóak voltak egyes várakban és városokban. Csak a magasabb törzseknél levőket nevezték mezei patikáknak, ezek mozgathatók is voltak.

Nem kétséges, hogy az első három-négy évben központi gyógyszerellátásról alig lehetett szó, az utánpótlás alapvető módja a helyi beszerzés volt. Nem is volt különösebb fennakadás

addig, amíg a patikákban voltak szerek, no meg Rákóczi libertás pénze is értékkel bírt. Idővel azután már a gyógyszerészek sem szívesen adták erősen megcsappant készletüket elértéktelenedett „kongóért”. A kisebb városokban patikák sem voltak, az ott működő borbélyoknak és orvosoknak a gyógyszerkészlete hamar kimerült. Az élet vetette fel annak szükségességét, hogy a gyógyítás és a vele szorosan összefüggő gyógyszerellátás terén erélyes központi vezetést kell létrehozni. Az első mezei apothecát Lang dr. Rákóczi udvarában kb. 1705-ben állította fel, külföldről behozott anyagokkal (Apotheca Aulica Castrensis).

2. A rendszeres gyógyszerellátás alapjainak lerakása

A 30 éves háború (1618–1648) vége felé az osztrák hadseregben működött központi egészségügyi anyagellátó intézmény, a Medicamenten Anstalt. A 18. század fordulóján Savoyai Jenő hadseregében találunk mozgó tábori gyógyszertárat (Bewegliche halbe Apothece).

Előljáróban szeretném pár szóval ismertetni, hogy mik a központi, vagy hadsereg-szintű gyógyszerellátás főbb jellemzői. A központi ellátás szervezetén vezető orvost, vezető patikus által irányított szakképzett állományt, állandó és mozgó gyógyszer- és egyéb egészségügyi anyagraktárat, jól kiépített beszerzési forrásokat és a mindezekhez szükséges anyagi fedezetet értünk. A rendszeren belül biztosítani kell az igénylés alapján történő kiutalást, az anyagok felhasználásáról kötelező elszámolást, a hadsereg és a kereskedők által kölcsönösen elfogadott gyógyszer-árszabást (taxa pharmaceutica, magyarul: gyógyszertaksa).

Azt is előre kell bocsátanom, hogy az eredmények és hiányosságok mérlegelésénél egy sor olyan objektív tényezőt kell tekintetbe vennünk, amelyeknek egyike-másika szinte kérdésessé teszi, hogy nem anakronizmus-e adott korban „rendszer”-ről beszélni.

A felkelő csapat fokozatosan alakult át reguláris hadsereggé, amelyben azonban a szabadságharc végéig kb. felerészben voltak nagyon ingadozó létszámú, de nagyjából állandó kerettel rendelkező „mezei hadak”. Illúzió lenne ilyen hadsereg bármilyen természetű anyagellátásával szemben túlzó igényeket támasztani. Kemény és viszontagságos küzdelem alatt vált az első évek „kisüzemű gazdálkodása”, az ország anyagi erőit úgy-ahogy összefogó, hadi gazdálkodási rendszerré. Az örökös anyagihiány, a szűkös ellátottság végig kísértett a szabadságharc nyolc évén. Kevés nemes valutával rendelkeztek, márpedig import szempontjából a Rákóczi által veretett libertás-péNZ szóba sem jöhetett. Számításba kell vennünk, hogy az országban megközelítőleg sem volt megfelelő számú szakember, ideértve a patikusokat is. Nem ritkán jutottak olyanok is gazdasági pozíciókba, akik társadalmi helyzetük és kapzsiságuk folytán kerékkötői voltak a szabadság-mozgalomnak. Végül azt is tudomásul kell vennünk, hogy az állandó hadseregekben a hadművészet, a fegyverzet és technika fejlődését csak lassú ütemben követte az anyagi ellátás előrehaladása.

Szükségesnek vélem, hogy a gyógyszerellátás anyagi feltételeinek biztosítása kapcsán röviden ismertessem a kor gazdasági ellátási rendszerét. Rákóczi javaslatára állította fel a szécsényi országgyűlés a Gazdasági Tanácsot (Consilium Oeconomicum, továbbiakban GT). A GT szervezetéről, működéséről, valamint a megelőző kor Szepesi Kamarájának gazdasági ténykedéséről számos tanulmány jelent meg. Különösen szeretnék utalni Bánkúti Imre értekezésére, amelyben a Rákóczi-kor gazdaságpolitikájának elemzését és értékelését állította össze.

A GT eredetileg az ország gazdasági és pénzügyi irányító szerveként létesült, de a hadsereg-ellátás biztosítása érdekében hamar szükségessé vált a hadbiztosi rendszer felállítása. A hadbiztosság országos rendszerét az 1705. évi szécsényi országgyűlés hagyta jóvá: a Generalcommissariatust irányította alatt (vezetője Csáky István) a több megyéből álló

katonai körzetekben, districtusokban főkommisszáriátust (kassai-besztercei), Gazdasági Administratiót (eperjesi) és később Dunántúlon Oeconomicalis Deputatiót állítottak fel. A Gazdasági Tanács és a Generalcommissariatus – a hadigazdálkodás érdekében – kitűnő elgondolás volt. Működésük hiányosságának oka a katasztrofális gazdasági helyzet, továbbá mivel mindkét szerv, de főleg a GT, a főurak és nagybirtokos nemesség érdekeit előtérbe helyezte a háborús követelményekkel szemben, végül mert a hadviselés lelkét képező jó pénzben állandó hiány mutatkozott. Egy sor hadifontosságú anyagot importálni kellett, azokért pedig arannyal, vagy ezüsttel kellett fizetni. Az áruforgalom végül is jórészt a cserekereskedés irányába tolódott el, amelyben a kitűnő hegyaljai borok, a kéneső és réz, továbbá marha és só kivitele szerepelt.

A már ismertetett körülmények alapján nem volt halasztható a gyógyszerek importálása. A fejedelem a behozott gyógyszerek és műszerek után elengedte a harmincad fizetését, de már adóköteles volt a kivitt nemes bor, mégha azon egészségügyi anyagot is vásároltak. Hasonlóképpen megadóztatták azokat a kereskedőket, akik saját vállalkozásból hoztak be gyógyszereket. Ismertetném, hogy a gyógyszerbeszerzéshez szükséges pénzforrásokat milyen módokon teremtette elő a hadvezetés.

Az ónodi országgyűlés 1707-ben a GT kezelésébe utalta az országos ispotályi alapnak nevezett jövedelmet: „...,a hadakozásban megsérültek, vagy más nyavalya által megromlott, igyefogyottakká és a haza szolgálatára elégtelenné tétetett Vitézeinknek... segedelmekről és táplálásáról tétessék gondviselés... Az e' napokban Országunk számára elfoglalt, ugy ezentul akar a Confoederatio ellen vétkezteknek, vagy vétkezendőknek, akár más következendő történetekből Jóságait elveszítendő akar melly Hazánk Lakosainak elfoglalandó és confiscalandó Javai... fordítatni rendeltetik...”. A gyógykezelésre, beleértve a gyógyszereket is, „...deputáltattak is articulariter bizonyos fiscalítások, nevezet szerint Szirmay István jószágá...”.

Hogy a szabadságharc végéig emlegetett Szirmay-birtoknak milyen nagyságrendű volt a jövedelme, pontos elszámolások hiányában nem határozható meg. Némi elképzelésre ad alkalmat Rákócziak 1709-ben kiadott rendelkezése, amikor – a szűkös helyzet miatt – az ispotályi jövedelmet a tüzérség és a raktárak szükségletére kellett fordítani. Nincsenek megbízható adataink arról, hogy a GT mennyiben kezelte maga az ispotályi alapot, milyen összegeket, milyen utalványozások alapján juttatott abból az egyes hadbiztoságoknak. Többször találkozunk Rákóczi, vagy Bercsényi közvetlen intézkedéseivel, amelyekben utasításokat adtak egyes kommisszáriátusok számára gyógyítási költség térítésére, vagy gyógyszerbeszerzésekre. Az ispotályi alap 1707–1708-ban általánosan ismert segélyforrás lehetett, amit bizonyít a dunántúli Oeconomicalis Deputationak Rákóczihoz küldött kérése, hogy hasonló célra azon a területen is jelöljön ki fiscalis (kincstári), vagy elkobzott birtokokat. Hasonló kérést terjeszt fel Károlyi 1709. júniusban, sebeseinek az ispotályi fundusból való megsegítése érdekében.

A bányauigyek inspektorához, a kommisszáriátushoz és megyékhez intézett utalványozások gyakran komoly összegekről szóltak, olyan rendeltetéssel, hogy a pénzből a protomedikus gyógyszereket vásároljon, vagy vásároltasson külföldön. Található harmincadosok számára szóló utasítás is, hogy a borbélysebészeknek meghatározott összeget fizessenek ki fáradozásaikért és a felhasznált gyógyszerekért. Harmincad bevételből külföldi gyógyszert is vásároltak. A fejedelem sokszor utasította saját udvari kincstárnokát, hogy gyógyszervásárlásokhoz pénzt szolgáltatasson ki. Feltételezhető, hogy az Udvari Gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum Aulicum), amely Rákóczi birtokait kezelte, szintén képezett valami ispotályi alap-félét. Valószínű, nem ok nélkül volt a tanácsnak tagja a protomedikus. Arról is tudunk, hogy egyes tábornokok, vagy parancsnokok saját pénzükből szereztek be a seregnek orvosságokat.

A fentiekben a pénzforrások biztosításának több formáját ismertettük. Kihasználtságukról, de az egyes gyógyszerek értékéről sem sokat tudunk, mert a fennmaradt elszámolások hiányosak. A kb. hat évet magában foglaló nagyobb kiutalások alapján kb. 10 ezer rft körüli vásárlásról gyűjtöttem elfogadható adatokat, amelyek szignifikánsan magasnak mondhatók, ha a korabeli árakkal összehasonlítjuk. Valószínűleg nem csak annyit fordítottak gyógyszerekre és műszerekre, de alig fér ahhoz kétség, hogy a szükséglet ennek is többszöröse volt.

A hadsereg beszerzéseit nagyjából Lengyelországban eszközölte. A kutatók kivétel nélkül megállapítják, hogy Danckából (Gdańsk) és Krakkóból sok gyógyszert hoztak be. Az irodalomban nem találtam azonban utalást a boroszlói (Vratislava, Breslau, ma Wrocław) importról, pedig több irat igazolja, hogy gyógyszert innen is jócskán szereztek be, és legtöbbször Selmecre irányították azokat. A lipcsei vásárlások adataiból gyógyszerbeszerzésre való utalás még nem került elő.

Nem tudjuk, hogy Danckába honnan kerültek gyógyszerek. Az akkoriban nagyforgalmú tengeri kikötőnek kapcsolatai voltak amerikai és távol-keleti földrészekkel is. A francia pénzsegély nagyobb hányadát a danckai bankokban helyezték el. Olyan utalásra eddig nem akadtam, hogy gyógyszert szállítottak volna ide a franciák. Az irodalomban említik Paip danckai kereskedőt, aki – egyéb anyagokon kívül – gyógyszert is szállított Rákóczi udvarába. Ábrahám, Lebel és Lázár nevű kereskedők számláiból kitűnik, hogy Krakkóból műszert, főleg azonban gyógyszereket hoztak be. Korponay Gábor harmincados jelentésében arról van szó, hogy a határon át egy krakkói láda gyógyszer érkezett („in una Cista Cracoviana diversa medicamenta...”). A megnevezéssel eddig csak itt találkoztam, ezért nem merném fenntartás nélkül olyan gyógyszerkészlet-félének nevezni a „krakkói ládát”, a küldemény eredete és tartalma azonban nem kétséges.

A háború folyamán még osztrák-labanc területről is szereztek be gyógyszereket. Felhasználták ilyen célra a határon szabadon mozgó cartella commissariust, azonkívül az útlevéllal könnyebben mozgó jezsuitákat. 1710 októberében nagyobb tételt osztrák forrásból vásároltatott Pesten Károlyi generális. Rákóczi egyik levele szerint a moszkvai követ 1000 tallér értékű gyógyszert vásárolt Bécsben – a magyar sereg számára – kősóért, akik a Nyugatra szállított kősóval és marhával, mint „nemes valutával” kereskedtek, s sokféle anyagot szereztek be azon. Rákóczi leveléből értesülünk egyik ilyen titkos közvetítőjének (syndicus), Fridericus Muselnek a pesti működéséről.

Egyik-másik hazai forrás sem merülhetett ki teljesen, amit igazolna az az 1709. július 13-i beszerzés, amelyet a kassai jezsuita patikából 400 Tallér értékben eszközöltek, Bercsényi utasítására. Radics Andrásnak írja: „...Hogy mivel bizonyos orvosságokat a jesuiták apatékából Kochlas István névű apatekarius fogh venni, mellyeket táborra fogh vinni. Ahoz képeest emlétet Commendans Úr rendellyen azon orvosságok ala elégséges szekereket”.

Az egységes gyógyszerárszabás megszerkesztésére hazánkban a 18. század közepe táján voltak az első kísérletek. Torkos Justus János a gyógyszerárakról 1748-ban készített egy összeállítást. Három évvel később ugyanő, miután árait a bécsi és a prágai taksákkal egyeztette, a helytartótanács jóváhagyásával kiadta az első magyarországi gyógyszerárszabást magyar–latin–szlovák–német nyelven, a 'Taxa Pharmaceutica Posoniensis'-t. Az országban bizonyíthatóan már előbb is voltak helyi árszabások, mint pl. a kassai és a soproni. Lang protomedikus egyik leveléből tudjuk, hogy a Rákóczi-kor egészségügyi szolgálata a kereskedőkkel – és egyéb elszámolási viszonylatban – az eperjesi taksát (Taxa Eperiesiensis) használta.

A rendszeres ellátás másik komoly tényezőjét jelentette a szakmai vezetés megoldása: felmerült a vezető gyógyszerész szükségessége. A választás a selmecire esett, akit Primarius Apothecariusnak, vagy Thaly nyelvén „öreg patikusnak” neveztek. Vele szemben a

patikusoknak elszámolási kötelezettségük volt. Arra nincs bizonyíték, hogy a seregtestek patikusainak is előjárója lett volna.

A felsorolt adatok bizonyítják, hogy a seregben komoly erőfeszítések folytak a gyógyszerellátás személyi és anyagi feltételeinek megteremtésére. Ha nem is tudom magamévá tenni a legtöbb szerző által hangoztatott szervezési bizonytalanságot, annyit mégis elfogadok, hogy a hatásos végrehajtás, s számos objektív akadály miatt, lényegesen alatta maradt a célszerűnek látszó szervezési intézkedéseknek.

3. A gyógyszerellátás rendszeréről

A kutatók zöme az elmondottakig jutott el, és úgy is él a köztudatban, hogy a kérdésről ennyit érdemes és lehet tudni. A Rákóczi-kornak erről az oldalról való jobb megismeréséhez tágabb horizontot nyitunk, ha az ellátó szervezet működését is megvizsgáljuk.

A gyógyszerellátás bonyolult komplexumának ismeretében nem várhatjuk, hogy máról holnapra valami kifogástalan rend keletkezett volna.

Az 1707–1708-as évek fordulójára egy többé-kevésbé funkcionáló rendszernek annyi alkotó eleme élt már, hogy Bercsényinek 1708. május 13-án és 19-én kiadott rendeletét nemcsak az elért eredmények összefoglalásának tekinthetjük, hanem a „hogyan tovább”-ot is magában foglaló koncepciónak. „Az haza szolgálatában sebesült és beteg rendekért” egyelőre a turóczi hévvizeknél, a későbbiekben pedig minden katonai körzetben kuratóriumok (lábadozó kórház) felállítását rendelte el, ahol „...a selmeczi apothecarius egy subordinatusa, kinek kezéhez adván a megírt selmeczi apotheca elégséges speciesteket”. Kitűnik ebből, hogy a központosított vezetést már 1706 őszén Lang felügyelete alatt működő selmeczi patikára bízták. Jól tudhatta Eszterházy Antal 1707. július 16-án, hogy a Dunántúlról nem hiába küld ide gyógyszerért: „regementbeli auditor és felcser passéroltatott Selmeczre némely kongó-forint felváltására és orvosság vételére...”. Arról is tudunk, hogy az egészségügyi intézmények gyógyszerészeinek a selmeczi főpatikus számára taksa szerinti elszámolást kellett készíteni. A Primarius Regni Apothecarius, a főpatikus előjárója volt a kuratóriumok gyógyszerészeinek, maga pedig a protomedikusnak volt alárendelve. A selmeczi patikát Apotheca Regni principalisnak, az ország főpatikájának nevezték; ez bizonyos mértékig raktárszerűen is működött.

Néhány adattal szeretném igazolni, hogy a selmeczi patika központi ellátó szervként működött.

Az 1708-ban folytatott sikertelen béketapogatózások idején úgy intézkedett Rákóczi, hogy a Selmeceen levő és a kereskedőktől még át nem vett, ki nem fizetett árukat, különösen a gyógyszereket, a béke megkötése esetén vissza kell hagyni: „...út certae res mercantiles et praesertim pharmacopeae appertinentes Semnicii, quae necdum exsolutae, vel ab exteris mercatoribus receptae essent, intacte relinquuntur”.

Bercsényi az érsekújvári vár parancsnokának azt adja utasításban, hogy a gyógyszereket a selmeczi patikában vásároltassa („medicamenta ex Apotheca Regni Semniciensi debeant coemi pro parata pecunia”), az elszámolást pedig a főpatikusnak, „Primario Regni Apothecario Semnicii habitanti”, kell megküldeni.

Révay Imre ezredes betegsége miatt a stubnyai és vihnyei hévvizekhez indult, egyebek között azért, mert „ott lévén a selmeczi jó patika”.

Lang protomedikus – Bercsényinek szóló – jelentése szerint, Adelung Anhard boroszlói kereskedő 1000 tallér értékű gyógyszert és egészségügyi anyagot (pharmaca et materialia) szállított Selmece. Mikor azonban a várost a labancok elfoglalták, azzal együtt odaveszett a patikában levő kb. 1300 tallér értékű gyógyszer is. Adelungot Rákóczi felerészben borral, felerészben 500 tallérral kártalanította. (Lang ugyanebben a levélben írja, hogy az ellenség

Selmeccel a gyógyszerellátás bázisát foglalta el: „fundo nostro Semnitzii per inimicum ademto et abalienato...”. Selmec komoly készletével méltán töltötte be a főpatika szerepét.

Bercsényi rendelete és a kommisszáriátus végrehajtási utasítása szerint a második főpatika helyének Kassa volt kijelölve. Eddig nem sikerült megállapítani, hogy itt a főpatika ténylegesen felállításra került-e, de a felügyeletébe utalt tüzérségi, munkácsi, egri patikáról tudunk. Kérdéses, hogy nem volt-e azonos az ugyancsak Kassán székelő tüzérségivel. Ha működött, akkor miért a táborba, nem pedig ide irányította 1709 januárjában a protomedikus a már idézett Adelung-féle szállítmányt. Annak ellenére pl., hogy Kassa úgyszólván a szabadságharc végéig Rákóczi seregének a kezén maradt, mégsem innen, hanem Eperjesről hozatott Károlyi 1710-ben orvosságokat Gyöngyösre: „...Eperjesről hozatandó Orvosságok bizattak Ratki Daniel Uramra, hogy Paur Tiszteitől Póstán külgye, de oda vesztenek véle...”. Van más adat is az eperjesi gyógyszer szállításokról. Berthóti Ferenc kassai vicegenerális elszámolásában szerepelnek a tüzérség részére vásárolt műszerek, főleg komoly összegben gyógyszerek: „Az artilleriahoz kívántato Medicamentumok és azokhoz való Egyetmásokért Specificatio szerint, Tinf 1302” (kb. 260 tallér). Semmi nyoma sincs annak, hogy a rendelés, vagy kiutalás a kassai főgyógyszertár útján történt volna. Molnár Béla levéltári források felhasználásával írta meg a kassai gyógyszerészet 400 éves történetét, de ebben sem a tüzérségi, sem a főpatikáról nincs említés a Rákóczi-kor tárgyalásánál. Esetleg a kassai, vagy az eperjesi levéltárak elég terjedelmes anyagából kerülhetnek még elő adatok a helyzet tisztázásához. Egyelőre el nem döntött kérdésként kell kezelnünk.

A Gazdasági Tanács Kassán keltezett elszámolásai között egy 1500 és egy 600 rft-os kifizetés található, amelyet Bercsényi utasítására folyósítottak a porosz királyi patikus részére, de nem tűnik ki, hogy hova („Apothecario Serenissimi Regni Prussiae erga assignationem Excellentissimi Locumtenentis”). Az sem állapítható meg, hogy hova került a vásárolt gyógyszer, vagy egészségügyi anyag.

Az érsekújvári katonai körzet központja Rákóczi seregeinek egyik legerősebb vára, Újvár volt. Az 1708–1710 közötti évekből sok elszámolás maradt fenn. A fizetési lajstromokban hónapról hónapra követhető, hogy a várnak Grimbner József volt az állandó gyógyszerésze (pharmacopola praesidiarius). A gyógyszertárnak Selmectől való függősége kimutatható. Az elszámolások között jó néhány adat található arról, hogy többször fordítottak bizonyos összegeket gyógyszervásárlásra. Időnként komoly nehézségek voltak a több ezreddel megerősített vár gyógyszerellátásában. Megpróbáltak az ellenséggel hivatalos kapcsolatot tartó Szluha Ferenc cartella commissarius útján a labanc kézen levő Nagyszombatból és Pozsonyból orvosságot szerezni, de közvetlen igénylést is nyújtottak be a protomedikusnak. A szükségyszerű beszerzések nem cáfolják a vár gyógyszertárának a selmecitől való függését.

A Dunántúlon 1706–1708 között tudott Rákóczi serege tartósabban berendezkedni, vezénylő tábornokuk Eszterházy Antal volt. A harcok sérültjei és a betegek Mihályfán és néhány Sümeg környéki faluban is kaptak ellátást (Tuskevár, Tapolca, Jánosháza). A központi fekvésű Sümeg alkalmas volt arra, hogy itt egy nagyobb teljesítőképességű gyógyszertárat állítsanak fel. Patikust is irányítottak ide, „cum specificatione intertentionis”, a mai értelemben vett pénzügyi-élelmezési jeggyel. A gyógyszereket elsősorban Selmeccről szereztek be, tehát valamilyen formában ennek az utaltságába tartoztak. A sümegi gyógyszertárat, amelyben – Eszterházy megállapítása szerint – „...az ottvaló paticariusnál ország cassáival szerzett orvosságok vadnak”, Apothea Regni-nek hívták. A köztudatba az „ország patikája” néven került, pedig nem jelent mást, mint országos, vagy állami patikát. A dunántúli Oeconomicalis Deputatio és a commissariatus fennmaradt számadásaiban gyógyítási és gyógyszerköltiségekre több kiutalás található. Néha itt is voltak fennakadások, ilyenkor a jezsuiták közvetítésével Pozsonyból igyekeztek gyógyszert beszerezni. Nem található azonban olyan nagyságrendű kiadás, amely arról szólna, hogy kereskedőktől közvetlenül vásároltak komolyabb mennyiségű orvosságot.

A Károlyi Sándor generalatusa alá tartozó Tiszántúl gyógyszerbeszerzési és ellátási kérdéseiről keveset tudunk. Feltételezhető, hogy a hadműveletekben ugyan inaktív, de a hadsereg ellátásával törődő „hadvezér”, aki a szatmári békéig elég komoly sereget tudott megtartani, a gyógyszerellátást nem hagyta figyelmen kívül. Károlyi táborig főorvosa, Vizaknai Briccius (Beretzky) György, gyógyszerhiány miatt Rákóczihoz fordult 1708 áprilisában. Innen halogató választ kapott, miután a danckai futár még nem érkezett meg a gyógyszerekkel. Károlyi 1709. júniusban az ispotályi alapból kér segítséget sebesei számára. Ezek az adatok azt igazolják, hogy a tiszántúli hadsereg is be volt kapcsolva a központos ellátásba.

1710 őszén nehéz helyzetbe került a hadsereg: a Felvidék nagy részét elveszítették, a boroszlói behozatal teljesen, a krakkói is nagyrészt megszűnt. Ekkor viszont Károlyi vásárolt a sereg részére 1011 rft értékű gyógyszert Pesten és küldi a protomedikus címére. Úgy látszik, hogy szokásának megfelelően „nagyvonalú” volt, átvételkor nem ellenőrizte a kereskedő által szállított küldeményt. Fájdalmasan jegyzi meg Lang dr., hogy a kereskedő háromszoros árat számított, a súlyban is csalt, de nem is volt meg a szállítólevélen szereplő minden anyag. Kényszerhelyzetben valósággal könyörög Károlyinak a protomedikus, hogy hozasson még orvosságokat Pestről, Bécsből vagy akárhonnán. Érdekes talán arra felfigyelni, hogy Lang dr. nyíltan említi Bécsset. Úgy látszik, tudott Rákóczi pesti ügynökéről (Fridericus Musel) és annak Károlyival is meglévő összeköttetéséről.

Számos adat van arról, hogy a Tiszántúl legnagyobb városában, Debrecenben sok sebesültet és beteget kezeltek. Debreceni levéltári adatok szerint, midőn az osztrák Herbeville és Schlick Erdély felé tartó seregei 1705 októberében a város alá értek, a menekülő lakosság a patikaeszközök javából, amit úgy hamarjában össze tudott szedni, három ládára valót magával vitt. A behatoló labanc sereg a városban nagy pusztítást vitt végbe, egyebek között a patikában is: „ami itthon maradt, mind a póczókból, mind amelly edények, ón s réz mosárok, eszközök elásattattanak a földben, oda vagyon; laistrom szerint szedte kezéhez a táborig patikus, ami az ott felejtett, vagy ott hagyott írásból láttott, némely vizek, füvek, gyökerek meghagyattattanak intacte”. Jó egy évvel később Rabutin dülte fel a várost és Farkas szerint olyan tömegű patikaszeret zsákmányolt, amely 40 ezer főnyi katonaságnak elég lett volna. Debrecen egészségügyi bázis szerepéről már szó esett.

A 17. század végén, a 18. elején a városnak az „Arany angyal” volt az egyetlen patikája, amely nagy anyaggal rendelkezett, jól szervezett utánpótlása is lehetett, ha kétszeri kifosztás után is biztosítani tudta az évek folyamán idekerült nagy számú beteg és sebesült gyógyszer szükségletét. Kuriózumként említem meg, hogy pár évtizeddel később a kollégium tudós professzora, Hatvani István ebben a patikában végezte vegytani kísérleteit.

*

Irodalmi adatok és levéltári kutatásaim során szerzett anyagok birtokában ennyit tudtam rekonstruálni Rákóczi serege gyógyszerellátási rendszeréről. Kitűnik a selmeci főpatika és az itteni patikus „vezető” szerepe. A tervezetben szereplő kassai főpatika működésére nem találtam eddig bizonyítékot. A tiszántúli helyzet jórészt csak feltételezésekkel vázolható. Szervezési hiányosságokkal, a gyógyszerutánpótlás akadozásával ugyanúgy küszködött a sereg, mint egyéb hadianyagok biztosításának nehézségeivel. Úgy hiszem, a felsorakoztatott adatok igazolják az elgondolások gyakorlati megvalósítását, más szóval bizonyos gyógyszerellátási rendszer működését.

A korszak közegészségügyi és járványügyi helyzetéről

Egy ország közegészségügyi állapota a civilizáció, a kultúra és nem utolsósorban a gazdasági helyzetből tevődik össze. Az akkori Magyarország egészségügyi kultúrájának legfontosabb elemeiről, az orvosokról, sebészekről, patikusokról, kórházakról, járványkórházakról, patikáról az előzőekben már szó esett. Emlékeztetnék arra, hogy nemcsak az orvosok, hanem a céhbeli képesítésű sebészek száma is alacsony volt. A céhekben elsajátítottak ugyan kevés higiénias ismeretet, a chirurgo társadalmi tekintélye azonban nem volt olyan fokú, hogy közegészségügyi kérdésekbe beleszólhattak volna. Pedig az ország nagy részén rájuk volt bízva mindenféle gyógyítás, járvány idején belőlük kerültek ki az ún. ragály-(loimikon-) chirurgo. A némi egészségügyi ismerettel rendelkező borbélyok (tonsor), fürdősök (balneator) mellett alig volt néhány városban tanult, orvosnál vizsgázott bába. A falusi parasztság számára a bábaasszonyok „ars libera”-ját folytató javasasszonyok voltak úgyszólván az egyetlen hozzáférhető gyógyító szerzet. A hagyományokra épülő népi gyógymódok mellett, ezek a „tudós asszonyok” mindegyike készített jónéhány titkos, de biztos hatású varázsszert, bájitalt. Itt azután alig van megállás a boszorkányokig. A kenőasszonyok ugyanis túlmentek a megnevezésük szerinti ténykedésen. Nem akarom csak a szegény és kulturálatlan parasztságot aposztrofálni, mert bizony nevesebb családok is igénybe vették a csodatevő asszonyokat. Műveltek, műveletlenek, az évezredek hagyományok szellemében, ráolvasásokat, amuletteket is igénybe vettek egészségrontás, különösen járványos betegség távoltartására.

A 150 éves török hódoltság alatt szenvedő területeken a lakott helyek elnéptelenedtek, elpusztultak az egészségügyi intézmények, a megműveletlen területek elmocsarasodtak stb. A 15. századbeli magyar kultúrát jobbra csak az akkori Felvidéken sikerült megőrizni, továbbfejleszteni. Többé-kevésbé megmaradt és fejlődött a kultúra Erdélyben is. Midőn a Rákóczi-kor közegészségügyi helyzetét vizsgáljuk, óriási különbséget találunk a Felvidék és Erdély, valamint a volt hódoltsági területek között. Már a 16–17. századforduló krónikásai és orvosai írják, hogy valósággal rettegetek a zsoldosok az itteni hadszíntértől; sokkal többen pusztultak el a táborokban betegségek, járványoktól, mint az ellenség fegyverétől. A „salétromos” ivóvizet, a mocsarak kigőzölgéseit, a nappalok és éjszakák közötti szélsőséges hőmérsékletet okolták. A katonák mindenféle csodaszerrel igyekeztek magukat ellátni, amelyekben gyógyszer alig volt. Volt olyan megfigyelő, aki a mértéktelen gyümölcs- és szeszfogyasztást is betegségkiváltó tényezőnek vélte. Gablman józan meglátással mutat a táborok fertőzöttségére, ezért ajánlotta, hogy gyakrabban, lehetőleg 12 naponként változtassák a táborhelyet. Fronsperger a szenny és ürülék naponkénti elföldelését követelte. Ha sok eredményt nem is tudtak elérni, a próbálkozásokból mégis kitűnik, hogy a közegészségügyi gondolkodásnak is melegágya volt a hadsereg, ha nem is olyan mértékben, mint a sebészetnek.

A falvak, városok köztisztasági viszonyai siralmasak voltak. Nehezen ismerték fel, hogy a szemét, az emberi és állati hulladékok, valamint a szennyvíz a betegségek forrása és terjesztője. Az utcákat akkoriban a legtöbb helyen csak az eső mosta.

A 18. század második felében kezdtek Pozsonyban, az akkori Magyarország fővárosában, kövezet-adót szedni, hogy rendben és tisztán tartsák azt.

A 16. században már egyik-másik városban találhatóak voltak „utcafelügyelők”, akik ellenőrizték, hogy a házi szemetet ne öntsék az utcára, mégis legtöbbször a lakóhelyek közelébe, árkokba, vagy a közeli folyóba került a szenny.

Budán a 14. században működött szemét-felügyelő (Mistgraf), de a török világban eltűnt. A lakott helyek talaját szemét, emberi és állati ürülék, s a házaknál végzett állatvágásokból származó rothadó hulladékok borították.

A parasztság lakáshigiéniája leírhatatlanul alacsony volt. Néhol földodúkban laktak, majd fokozatosan kezdtek földházakat építeni. A fürdés luxusszámba ment, bár a török kor után maradtak fenn fürdők, a lakosság azonban inkább érvágás, köpülőzés céljából kereste fel azokat. A folyóvízben való fürdésről már Thököly rendelkezett: „...a katonák fürdésében tartassák meg a régi jó szokás, hogy a kapitány és udvarbíró limitációja szerint legyen az itt való katonáknak elegendő fürdőhelyek...”.

Ivóvizet legtöbb helyen a folyókból vettek. Ahol folyóvíz nem volt, ott sekély, szennyezett, ásott kutakat használtak. A felvidéki városokban azonban fejlettebb volt a vízellátás, egyesekben a 17–18. századfordulón már vízvezeték is volt (Beszterce–Selmec–Körmöcbánya, Késmárk, Bártfa).

A néptáplálkozásban, a bőséges állatállomány következtében, a hús uralkodó szerepet töltött be. Kenyeret viszont, az Alföld kivételével, kölesből készítettek még a 18. században is – írja néhány munka. Gortvay szerint a búzakenyér használata csak a napóleoni háborúk idején terjedt el. Ezzel ellentétesek a szabadságharc időszakára vonatkozó adataink, amelyek szerint búzából, árpából vagy rozsból készült kenyér volt használatos, a katonai Regulamentum így írta elő. A kenyeret nagyjából a lakossággal készítették, így aligha képzelhető, hogy a nép csak köleskenyeret evett volna. Nem gabonatermő vidéken elfogadható, sőt voltak olyan inséges évek, amikor a katonaság is rákényszerült a még annál is rosszabb „idegen ételnek nemeire, úgymint mogyorófa-barka, és tengeri kocsány kenyérré és úgy tengette magát”.

A fentiek szerint a korszak közegészségügyi viszonyai szánalmasak voltak, nem utolsósorban ennek tulajdonítható, hogy a fertőző betegségek, különösen a pestis, az enterális „typhosus” lázak és a malária megtizedelte a lakosságot (véres veszteségek nélkül is).

Nem szándékozom sem higiéniai, sem járványügyi tanulmányt készíteni, mindössze arra vállalkozom, hogy a kutatásaim során kezembe jutott adatok alapján mozaikszerű képet adjak a közegészségügyi szemléletről, helyzetéről és részletesebben beszámoljak a pestis-járvánnyal kapcsolatos védelmi rendszabályokról.

1. A kor közegészségügyi helyzetéről

Mint szervező orvos, a szabadságharc korszakának iratanyagában is azt kutattam, milyen higiénias rendszabályok láttak napvilágot, hogy az ország, a csapatok általános higiénés helyzetével kapcsolatban vannak-e olyan adatok, amelyeket az eddigi kutatók nem méltattak különösebb figyelemre. Már bevezetésként sajnálattal kell megállapítanom, hogy elég szerény mennyiségű új anyagot találtam, így azt kell gondolnom, hogy a már ecsetelt és a 17–18. század fordulójára jellemző helyzetenél jobbat nem kereshetünk a Rákóczi-korban sem.

A település-higiéne a hadseregnél elsősorban a várakban bírt nagyobb jelentőséggel, hiszen ott hosszú ideig tartózkodtak a katonák, a szemet és hulladék bűze, veszélye ráterelte a parancsnokok figyelmét. Az érsekújvári várból származik az a jelentés, amely szerint: „...az Bástyák, Piacok, Uczak ruinálva vadnak... szemetes, sáros állapottyára nézve, annak tisztitattása és építése igen igen szükséges volna...”. Valamennyi várbeli parancsnoknak, elsősorban a Platz-Majornak rendeli el Rákóczi, hogy: „...mindenek felett az Praesidiumnak tisztán való tartása dicséret és szükséges, mire nézve minden helyeket megvizsgallyon, hogy valamely ocsmányságh az Bástyákra ne hanyattassák... nem különben légyen vigyázással, hogy kívül is közel a Bástyákhoz ganajt, vagy egyéb szemetet ne hanyassanak a' bástyákhoz...”. A várból kimenő szekereken kellett a szemetet elhordani a lerakóhelyre. „Valamennyi szekér pengig bėjön akármelley dologban is: a kapun lévő strázsák, sub gravi animadversione üressen ki ne bocsássák, hanem szemetet, gazt s egyéb csunyaságot a várból

hordattasson a mezőre...”. Rákóczi megróttá a kassai városi tanácsot, mert a tisztátalanság miatt panaszt nyújtott be, ahelyett, hogy maga oldaná meg.

Rossz volt a várakban a katonák elhelyezése is. Többször utaltak arra, hogy számos betegség ebből származik. „Az Hajduságh Föld Lyukakban s nem különben a katonaságh az Contra-Scárpában (kazamaták, fedezékek) Házokban lakván mind egész elégtelenséggel (Főképpen az Hajdusághnak). S mind nagy kára következet az Fortalitiumnak, most is számos lévén az betegh Hajdu, s mely okbul ezen tavaszi üdőben az Föld Lyukaknak párája igen által verte az Hajdut... Szemetekkel s ganéjjal tölti az árkot...”. Talán még ennél is mostohább volt a katonaság elhelyezése a téli szállásokban, ahol a parasztság egyébként is zsúfolt, földből vert, vagy félig földbeásott és zsuppal fedett házaiban húzta meg magát. Egy-egy ilyen szállás valóságos járványgóc lehetett.

A katonaság élelmezése sem a táborban, sem a téli szállásokban nem volt változatos. A téli szállásban, kenyéren kívül, a házigazda látta el a katonát, pénzért. A táborozások áprilistól november elejéig tartottak, ahol a Regulamentum szabályozta a katona adagját. Kenyérre minden katonának havonta egy pozsonyi szapu gabonát számítottak, ami 41,97 kg-nak felelt meg. Általában minden kiló kenyérhez 0,74 kg liszt szükséges, tehát kb. 70%-os kiőrlés mellett havi 54,49 kg kenyér volt süthető. Ily módon a katona naponta 1,3 kg kenyérhez jutott. Korpásabb kenyérből, ami az akkori őrlési lehetőséget tekintetbe véve valószínű is, napi adagja 1,8 kg-ig terjedhetett. Nyáron ezenkívül minden személynek hetenként 3 font húst kellett kapnia, vagyis (560,09 gr magyar fontot számítva) napi 24 deka húst. A látszólag nagy kenyéradag és a kielégítő húsadag mellett azután hivatalosan mást nem kapott a katona.

Lehetőleg a hadiutak mentén létesített profuntházakban sütötték a kenyeret. A legtöbb esetben mégis a lakossággal kellett azt készíttetni, majd kisebb-nagyobb távolságból először a raktárba, onnan pedig a csapatokhoz szállítani. A lisztkiadás, a sütés, a kenyér összeszedés sok huzavonával és idővesztéssel járt, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy egyik-másik városra több ezer kenyér sütését vetették ki. Nem egy jelentés szól arról, hogy hosszú idő telik el, amíg végre a katonasághoz kerül: „Hogy a kenyérnek némely része penészes, nem csudálom, mert nem akkorra hozzák a Ns. Vármegeyéből a mikorra parancsoltatik hozni, két három hét eltelik benne még csak öszve szedik...”. Máskor meg a profuntmester megsütötte, viszont képtelen volt szekeret kapni a csapatokhoz való kiszállításához. Patay Sámuel hadbiztos a sok panasz miatt keserűen jelenti Károlyinak, hogy hiába sürgeti az alispánokat és a szolgabírákat, nem érkezik elegendő szekér. A kenyér a „vecturák elégtelensége miatt gyakran meg is penészedik”.

A nehézségek miatt, a táborba késve érkező kenyér minőségéről sokszor olvasunk lesújtó véleményt. Krucsay „hadi-biztos” jelenti Károlyinak, hogy a váradi blokádban az a hír járja, hogy a sok megbetegedés a penészes kenyértől van. Lehet, hogy nem is csak a kenyér volt az oka, de tekintetbe kell vennünk, hogy az ellátásért végső soron felelős hadbiztos talán el akarta a figyelmet terelni erről a hiányosságról. Nagy sietve hozzá is teszi, hogy a betegség „az gyümölcstül, tengeri buzától, az ki nagyobb az rosz vitzül és nagy melegségtül...” származik. Olyan, mintha a 100 évvel ezelőtti hosszú török háborúból olvasnánk jelentést. Itt említtem meg, hogy Buda első ostromát 1685-ben abba kellett hagyni, mert: „...a’ tábori nép jobbára vér has betegségben esvén”, penészes kenyér miatt. A hiányos, vagy romlott élelemtől származó megbetegedés lehetőségét el kell fogadnunk azzal, hogy abban egyéb tényezők is közrehatottak. Besseney Zsigmond jelenti Károlyinak: „...mi itt a rosz provisio miatt (kivált az militia) kedvünkre koplalunk... kétlem, valamint az előt, hogy ne orvosolná Nagyságod...”. Ellentétként említtem, hogy a főuraknak, de magának a fejedelemnek és Bercsényinek a konyháján is elképzelhetetlen fényűzést vittek végbe ételekben, italokban. Nemcsak Károlyira jellemző, de fennmaradt írás éppen az ő konyhájára szállított vajról, mézről, aszalt szilváról, fehérkenyérrel, ezenkívül még sokféle drága és külföldről importált

fűszerfélésegekről szolgáltat adatokat (citrom, szegfű, szerecsendió-virág, nádméz). Pedig Károlyi még a puritánabb életmódú generálisok közé tartozott.

A Zrínyi Miklós által sokat hangoztatott fegyelem hiánya is fokozta az ételmezési nehézségeket: „...a sok fel-alá járó had nagy károkat okoz... a vármegye által táborba irányított élést utközben elviszik, ha ökrökkel huzatják, azokat vágónak elhajtják...”.

Az ivóvíz-helyzetről a bevezető részben már megemlékeztem. Maga Rákóczi írja emlékirataiban, hogy a szegedi táborban, de az egész Duna-Tisza közti hadművelet alatt a melegtől és a rossz vizektől sokat szenvedett serege. A szegedi kutak vize mocsaras volt, a Tisza vizét iszap és halszag miatt alig lehetett élvezni. Több megbetegedés történt, a fejedelem a sajátját „fièvre continue bilieuse”-nek nevezi. A várakban nagy gondot fordítottak a kutak rendbentartására, őrzésére. Úgy látszik, hogy valami szivattyús rendszer már ismeretes volt, az Ottlyk udvarmesternek adott utasítás ezt bizonyítja: „...tisztíttassa ki az Várban levő kutat s pumpára tsináltassa..., ha az elégséges nem volna, ásattasson még más is...”. A várakban a vízellátás katonai jelentőséggel is bírt, ezért utasítja Rákóczi a gácsi vár parancsnokát, hogy ha a túlerejű ellenségnek fel kellene adnia „...akkor felgyújtván a várat, az kutat elrontván és alkalmatlanná... tegye”.

Az egyéni higiénia szempontjából a másik nagy nehézség volt a ruha- és lábbeli-ellátás. A Regulamentum megszabta, hogy a legénységnek és a kisebb beosztású tiszteknek a Districtuális Ruházó Commissarius adjon évente egy dolmányt, nadrágot és két évre egy köpönyeget. Egyéb ruházatról a csapatnak kellett gondoskodnia a vágóállatok bőrből és faggyából bejövő pénzből (csizma, süveg, két pár fehér alsóruha). Hogy ebből mi valósult meg, arról bőségesen szólnak a legkülönbözőbb csapatoktól a szabadságharc kezdetétől a végéig érkező panaszok. Esze tisztjei jelentik, hogy „...minden fogyatkozásunkat proponáljuk... mivel Hadaink mezitelenek”. Komlósi Sándor ezerekapitány is azt mondja, hogy katonái „igen ruhátlanok és fegyvertelenek”. A hiányos ruházat, a rossz lábbeli nemcsak katonai jelentőséggel bírt, hanem a betegségek forrása is volt. A rongyokba, vagy bocskorba bújtatott lábak a telet rosszul viselték; különösen az 1708–1709-es tél volt szigorú, s ekkor volt az osztrákok nagy előretörése a bányavidékről Kassa irányába. 1709. januárjában Bottyán és Okulicsányi Mihály is jelenti, hogy „az iszonyu nagy hidegh kinek lábát, kinek kezét, kinek fülét megh oette”. Még az osztrák katonák között is 700 fagysérülés volt, pedig ők jól fel voltak szerelve. Fagysérültek kezelésével találkozunk a debreceni borbélycéh elszámolásában is, amiről már volt szó.

Még annyit, hogy a ruházati ellátás központosítása megbukott, a csapatok a helyszínen készítették a ruhát a kapott posztóból, vagy a lábbelit a bőrből. A városokban a csizmadia-, szűrszabó- és szabóipar fellendült, de csak céhbeli termelés volt. Keveset jelentett ez a hadsereg szükségletéhez képest, amely már ezen a területen is a manufaktúrát követelte. A sok gondot okozó szökések egyik oka éppen a nem megfelelő ellátásban keresendő. Csáky János ír a katonák hangulatáról: mundérjuk nincs, jön a hideg, fizetést se kapnak, hiába fenyegeti akasztással is őket.

Márki soraiból azt kellene gondolni, hogy Rákóczi talán nem ismerte a katonák ruházati állapotát, miután a fejedelem 1706. április 9-i leveléből mindössze ennyit idéz: „...sehol jobb sorsa nincsen, mint ezen hazánkban levő mezei hadnak, az melynek ha köntöse rongyos, lőába mezitelen, nem nekünk, de torkának tulajdonitsa...”. Ennyi tényleg jól beleillett a századforduló történésszékének romantikus szemléletébe. A levél nem közölt folytatása azonban már jobban rátapint az igazságra: „Szemléljük most is tiszteink gyengeségét, az mely bizonyára sokak meggazdagodásának tulajdoníttatik... micsoda istentelenségekkel torkon verve csalattatott a szegény katona, gazdagodott a tiszt...”.

Nem orvosi kérdés, de mégis ide tartozik, hogy a rosszul táplált, hiányos vagy sokszor rongyos öltözötű egyszerű katona mellett, esetleg éppen annak rovására, milyen fényűzően ruházkodtak a vezérek és jó módú tisztek. Nem egyszer csodálták meg külföldi követek a

pompás angliai posztóba, selyembe öltözött, arany és ezüst csattal, láncokkal, gombokkal, forgókkal, párdúc és tigris kacagánnyal díszelő tiszteket. Megható, hogy sok ezer nincstelen jobbágy milyen hűséges árnyként követte a talmi fényt sugárzó és sokszor bizalmukra érdemtelen főúri tiszti vezéreit.

2. A járványok elleni védelem megszervezéséről

A katonaegészségügy történetéből ismeretes, hogy az I. világháborúig bezárólag a háborús veszteségek nagyobbik része fertőző betegségektől származott, sőt nem egy háborúnak a járvány vetett véget. A Rákóczi-kor ismertett higiéniai viszonyai nemcsak a fertőző megbetegedések keletkezésének kedveztek, de a járványok robbanásszerű tovaterjedését is elősegítették. Ugyanilyen hatású volt a hazai területen folyó portyázó harcmód: a katonák széthurcolták a fertőzéseket. A török uralom alatt levő Balkánról, Havasalföldről már a 16. századtól kezdve gyakran hurcoltak be emberi és állati járványokat. Magyarország nemcsak védőbástyája, hanem „egészségügyi szűrőállomása” is volt a Nyugatnak. A déli határörvidékre telepített rácok, az osztrákok hűséges zsoldosai, Rákóczi Magyarországot Győrig, Kecskemétig, Mezőtúrig, Váradig dúlták. Nemcsak a lakosságot és anyagi javait pusztították kegyetlenül, de a balkáni fertőző betegségeket is terjesztették. A lakosság egyszer a rácok, máskor a németek, de a háború vége felé már sok helyen Rákóczi, beszállásolásra vágyó katonái elöl is menekült. A lakóhelyeket gyakran felégették, egyes területeken összezsúfolódtak a menekülők. Azt a tragikus körülményt is látnunk kell, hogy a hadifontosságú anyagokban behozatalra szorult az ország, a sok jövés-menés, anyagmozgatás a védőrendszabályok hatásosságát gátolta.

Az országban levő nagy orvoshiány miatt a fertőző kórházakban (lazaretumok) és a fertőző betegek körül a loimikon- (ragály-) chirurgusok ténykedtek. Néhány orvos azonban fáradhatatlan munkát végzett. Országos feladata mellett Lang dr., a hadsereg tábori főorvosa, Rákóczi és Bercsényi környezetében gyógyított az 1709–1710-es járvány alatt. Több adat van arról, hogy Francesco Paresi az 1709/10-i kassai járvány leküzdésében szerzett érdemeket. Moller Károly Ottóról, a neves beszercei fizikusról azt állapították meg a kutatók, hogy a várost ő mentette meg a járványtól. Szentkereszti Dániel az eperjesi ragálykórház felügyeletét látta el, maga is pestisben halt meg. A moldvai betegségek kivizsgálására Károlyi Vizaknai Briccius Györgyöt, Rákóczi pedig Huszti István volt debreceni professzort rendelte ki. Osztrák részről Szegeden Ausfeldt Kristóf, Budán Stocker Lőrinc katonaeorvosok értek el említésre méltó eredményt.

A fertőző betegségek megnevezése ebben a korban, de még további jó másfél évszázadig, legtöbbször a tünetek alapján történt, csak néhány betegséget tudtak úgy meghatározni, ami a kórleírás, vagy diagnózis szerint ma is elfogadható. Az enterális betegségek a török háborúk óta szedték áldozataikat a magyarországi harctereken, tifuszos láznak, epés láznak, vagy éppen tifusznak és dysenteriának nevezték, pontos nosologia nélkül. Magyar-Kossa a fejedelemnek a „malade de la fièvre continue bilieuse” betegségét egyértelműen maláriának tartotta, jóllehet a „folytontartó láz”-at maga is kiemelte. Nem célozom Rákóczinak a szegedi táborban jelentkező betegségét megfejteni, de nagyon kétségesnek tartom, hogy váltóláz lett volna. Abban az időben az epés láz némenklatúrába sokféle betegség belefért.

Az elmocsarasodott országrészek miatt a malária elterjedt betegség volt. Leírása alapján nem nehéz felismerni: „...az harmad Napi Hidegh is mind ekoráigh gyötört...” – jelenti Bercsényinek Terestyánszky István alezredes. A pozsonyi irgalmas kórház beteglajstromában „Viertägliches Fieber” többször szerepel. A china-kéreg ismert lázellenes szer volt már, de

drágasága miatt csak gazdagok számára volt hozzáférhető. Maláriában való eredményes alkalmazását ismerték.

Még nagyobb bizonytalanság uralkodott a kiütéses fertőző betegségeknél. Több ilyen a pár évszázada Magyarországon is elterjedt szifilisznek tartottak. A vörös és hólyagos himlőt már elég pontosan ismerték. Az 1709-ben fellépett tragikus pestisjárvány korai felismerését késleltette, hogy a kezdeti eseteket himlőnek vélték. Cserei szerint Erdélyben vöröshimlő járvány volt 1708–9-ben, Magyary-Kossa ezt Udvarhelyszékre korlátozza. Az akkoriban nagy mortalitással járó himlőben halt meg 1711-ben I. József osztrák császár is.

Az átvizsgált irattári anyagokban a felsorolt betegségekkel szemben alkalmazott védőrendszabályokról nem találtam adatot. Vagy nem tulajdonítottak ezeknek nagyobb jelentőséget, vagy a régi csapással, a pestissel kapcsolatos regisztrálások, rendszabályok súlya mellett elhalványodott a többi, endémiásnak mondható betegséggel szembeni védekezés.

Kissé részletesebben kívánok foglalkozni a pestissel, különösen az ellene foganatosított védőrendszabályokkal, azoknak hatásosságával, vagy eredménytelenségével. Thaly – Beresényi állítása alapján – a pestisjárványt a szabadságharc elvesztésében determinálónak tartja. Anélkül, hogy az irodalom adatait összegezném, elfogadható, hogy a katonaság és a lakosság soraiból egyaránt tömegével szedte áldozatait. Nagy valószínűséggel helytállóak Thaly és Jurkovich számadatai, amelyek szerint az ország lakosságának kb. 10%-a pusztult el magának a pestisjárványnak a következtében (Sticker ugyanezt 30%-ra becsüli).

Sticker másfélmillió halálozási számával kapcsolatban szükséges néhány ellenvetést tennünk. Elsősorban az a furcsa, hogy olyan szerzőkre is hivatkozik, mint Werloschnig-Loigk és Thaly, akik csak 3–400 ezerre teszik az elhaltak számát. Az nem kétséges, hogy egyes városokban ijesztően magas volt a halálozás, de éppen Sticker szerint pl. az 1713–14. évi bécsi nagy pestisjárványban a lakosságnak alig 8%-a pusztult el. Az is vitatható, hogy elfogadható-e az általa 4–5 millióra becsült országos lélekszám. Egyes kézikönyvek szerint a Mohács előtti kb. 4 millió lélekszámot még az 1715–20-as összeírások idején sem érte el az ország. Gortvay 1712–1715-ös összeírási adatai és az általa becsült veszteségek szerint a Rákóczi szabadságharc kitörésekor Magyarországnak (Erdéllyel együtt) csak 3–3,5 millió lakosa lehetett. Az elmondottak alapján az a meggyőződésem, hogy Werloschnig-Loigk korabeli 300 ezres, Thaly hasonló nagyságrendű és Gortvay 400 ezres számvetése között kell keresnünk a pestises halálesetek számát.

A korabeli szerzők által nagy bőbeszédűséggel és színesen leírt tünettannal, a betegség megelőzésére és gyógyítására ajánlott és használt szerekkel nem óhajtok foglalkozni. A korszak irataiban nem talákoztam a Loigk-tól leírt és az egyes évek járványaira jellemző *genius epidemicus*-szal (1708-ban a lázas állapot mellett a petechiák tömege, 1709-ben a bubós-karbunkulusos forma, 1710-ben pedig vérköpéses, véres hasmenéssel járó „*hectica contagiosa*” jelentkezett). Csak „guga-járvány”-t, „dögletes járvány”-t, „felfakadó guga”-t, bubót említenek, természetesen magas lázzal, legyengüléssel, több ízben megfeketedéssel (petechiák).

Inkább azokkal a szervezési intézkedésekkel, védőrendszabályokkal szándékozom foglalkozni, amelyekkel a kor állami, katonai és egészségügyi vezetése a betegség be- és tovahurcolását igyekezett megakadályozni és a fellépett járványt lokalizálni. Előbb röviden ismertetném a betegség behurcolásával és tovaterjedésével kapcsolatos megállapításaimat, hogy a járványvédelmi intézkedések hatásosságáról és ne csak hatástalanságáról legyen képünk.

Általában az a nézet az uralkodó, hogy a fertőzést Moldvából, Havasalföldről és Törökország felől hurcolták be. Nem lehet tagadni, hogy a pestis az említett helyeken már egy évszázada endémiás volt. A hadiszükségletet kielégítendő abaposztót, bőroket nagy mennyiségben hozta be Törökországból; a Moldvával való kapcsolat pedig akkor vált közvetlenné, amikor az Erdélyből kiszoruló hadak egy része a moldvai vajdához menekült,

ahonnan engedéllyel, vagy anélkül állandóan szivárogtak haza. Nem vették azonban tekintetbe az eddigi kutatók, hogy Magyarországon legfeljebb csak szórványosan fordult elő pestis, amikor Lengyelországban már 1702-től hatalmas járványokat okozott. Az északi járvány léte a szabadságharc időszakának irataiban 1705. november, ill. december hónapoktól tükröződik. Ekkor szólította fel Rákóczi Máramaros és Ung megyét, hogy a Lengyelországban dühöngő pestis miatt fokozottan ellenőriztessék a hágókat, átjárókat. 1707 októberében német újságokból és a svéd főhadiszállásról érkezik a hír, hogy sok a beteg, egymagában Krakkóban 936 pestis haláleset fordult elő. Lengyelországgal állandó és szoros kapcsolat állott fenn, hiszen a hadsereg egyik legfontosabb utánpótlási bázisát képezte fegyver, lőszer, szövet, selyem, sőt gyógyszerbehozatal szempontjából is. Sticker szerint 1705-ben Sopron környékén, 1707-ben Budán, Szegeden, Komáromban, Trencsénben, Szokolczán volt már járvány, és ezt állítólag észak felől hozták be kereskedők. Sopron város monográfiájában 1700–1709 között nincs adat pestisről, s a budai vár parancsnoka is csak 1709-ben adta ki pestis elleni intézkedését.

Véleményem szerint, az 1709–1710-es nagy pestisjárvány forrása Törökország és Moldva volt, ahonnan 1707–1708-ban az osztrák kézben levő Aradra és Szegedre hurcolták be először. Feltétlenül fel kell arra figyelni, hogy nem Lengyelországból került hazánkba, pedig ott már a szabadságharc kitörése előtt nagy járványok pusztítottak.

Az átvizsgált iratokból megállapíthattam, hogy a védőrendszabályok az északi passzusokon feszesen, a máramarosiakon már kevésbé hatásosan voltak megszervezve, délen azonban a nyitott országhatár miatt Rákóczi seregének csak helyi rendszabályokra kellett szorítkoznia. A rácok erejének megtörése csak részben sikerült, meg-megújuló támadásaik miatt ellenőrizhetetlen volt a déli határ. Törökországból – Temesvár felől – a kereskedők elég szabadon közlekedhettek. A leghatásosabb védelmi intézkedés az északi és a máramarosi hágók részleges lezárása, állandó ellenőrzése volt. Rákóczi 1705-ben úgy rendelkezett, hogy az árukat a határon vegyék át, az embereket viszont ne engedjék be. Aradon már 1707-ben dühöngött a pestis, amikor még mindig az északi hágók ellenőrzésére vonatkozó parancsok láttak napvilágot. Berthóti kap utasítást, hogy „a szélső Vármegyéknek Kegyelmed ex auctoritate Sua parantsollya meg, hogy valamiképpen Lengyelországból a Pestist be ne hozzák Hazánkba”. Berthóti válaszából: „Sokfelül való utakon ne járhassanak ’s közünkbe be ne hozzák, ennek örvével az Passusokat is bé fogom vágatnom, egynél többet nyitva nem hagyván...” Annyi bizonyos, hogy a Lengyelország felől érkező anyagokat, eddigi ismereteink szerint – a harmincad kifizetésének késése miatt – Késmárkon, Lőcsén, Eperjesen visszatartották. Járványvédelem szempontjából nem tartom tudatos intézkedésnek, de hatásosságára lehet gondolni. A fertőzés terjesztőjének ui. inkább csak a beteget, annak ruházatát, ágyneműjét tartották. Thaly azt állítja, hogy a lengyelországi határzáraknál az árukat, leveleket, az emberek ruháit „megfüstölték”. Magam erről csak az egyik ezredparancsnoknak Rákóczihoz szóló aggódó figyelmeztetését olvastam, de ott nincs szó füstöléses fertőtlenítésről: „...Csak nem javallom azért, hogy Fölséged az innen menő leveleket kézhez vegye...”. Rákóczi a lengyelországi levelezést megtiltotta, ennek ellenőrzését Berthóti Ferencre bízta. Gesudelfingen ezredes figyelmeztetést is kap a rendelkezést semmibe vevő egyéni levelezése miatt.

Köleséri Sámuel 1709-ben színesen írja le a Moldvából Gyergyón keresztül Udvarhelyszékbe hurcolt pestist. Itt is zárlatot rendeltek el a gyergyói hágókon, de már csak a járvány fellépése után, tehát későn. A magyarországi szóródás útján figyelemmel kísérve, nagyon valószínűnek látszik, hogy Erdély északi–észak-nyugati megyéibe az Alföld felől és nem a Székelyföldről került a pestis.

A korai hazai orvosi irodalom bővelkedik pestisről írott könyvekben, kiemelném Weber János eperjesi orvosnak 1645-ben megjelent 'Amuletum' c. munkáját, amelyben figyelemreméltó a személyi higiénia és a közegészségügyi rendszabályokra való utalása.

Nagyjából ezeket a rendszabályokat dolgozták ki részletesen a Kollonics-féle 'Ordo Pestis'-ben (1692). Mindezek helyi védő-intézkedéseket tartalmaznak. Hatásosságuk elsősorban a várakban mutatkozott, ahol jobban végre tudták hajtani az ellenőrzést. Kíméletlenül kitoloncolták már a gyanúsakat is, a városban, vagy a városon kívül fekvő lazaretumba, vagy ott kijelölt ragályházakba. Így azután Munkács, Eger, Érsekújvár, Murány, Krasznahorka, Huszt vára nagyjából intakt maradt, ugyanakkor a vár alatt fekvő városokban dúlt a járvány, legalább is így vehető ki az egykori jelentésekből.

Felismerték, hogy sűrűn lakott helyeken hatalmasodik el a ragály: „Az falukon lakk a Pestis, de a mezőkön mindenütt egészséges levegő... (...) Huszt városából az erdőkre szélednek el a Pestis miatt...”. Rákóczi el is rendelte, hogy: „...a' Pestises helyeket igen el kell kerülni... pusztákon való utat szükség választani és az Hadat a' Faluzástul mindenképen oltalmazni 's az álal eshető infectiótúl conserválni...”. Eszterházy Bottyánnak hagyja meg: „...olylan reflexióban tartsa meg hadait, hogy azon helységekbe való küldésükkel, ide átjövetelek alkalmatosságával, erre a földre (Dunántúlra) ne penetráljon, minthogy az ellenség részéről is tétetett hasonló dispositio...”. De Reviere azt jelenti Rákóczinak, hogy „Eperjess valóban regnál az pestis 's már ki is szállítani hagytam a garnizont”.

A lakosságnál nemcsak a pestises beteg elkülönítését, járványkórházban, vagy a városon kívüli házakban való elhelyezését rendelték el, de katonaság útján akadályozták meg a város elhagyását, vagy az oda való bemenetelt. A harcok miatt ide-oda hányódó, anyagi javaitól jóformán teljesen megfosztott lakosság számára a zárlat sokszor egyet jelentett az éhhalállal, ezért igyekeztek is a rendszabályokat kijátszani. A kecskeméti ragálysebész, saját helyzetét is felmérve, a betegséget inkább hagymáznak és himlőnek minősítette, legalább is eleinte. Mihelyt valamennyire alább hagyott a járvány hevessége (ezt a halálozás megszűnésével, vagy csökkenésével mérték), máris kérelmet terjesztettek a zárlat feloldása érdekében, de ugyanott bizony hónapok múlva sem szűnt meg.

A pestises házak egy ideig le voltak zárva, majd „kifüstölték”, szellőztették, a beteg ruházatát, ágyneműit elégették. A házat „czédulázták”, oda beköltözést nem engedélyeztek. A pestist átvészelt helységekbe bizottságokat rendelt ki a fejedelem, hogy a teljesen kihalt nemes és libertinus családok javait az ország részére confiscálják.

A betegséget kiállottak felüdülését, megerősödését, sőt a prevenciót is célozta pl. Sötér Tamás ezredes intézkedése Hatvantáborból: „...az, kik megmaradtak is az pusztán Szele táján szellőztetem őket, és mindaddig ide nem bocsátom, valameddig is jól ki nem szellőznek...”.

Jelentősnek tartom Rákóczinak 1708. június 30-án Vihnye-Hévízről Károlynak adott intézkedését: „...szükséges mindazonáltal hogy tovább is injungállya Kglmed nékiek az Pestisre való vigyázást is, szükséges levén hogy valakik olly helyekről jönnek, az szokott negyven napot ki töltsék, minek előtte ide bocsáttassanak, kivált az onnan szabaduló Rabok, kik közzül nemelyek hozzám is jöttek egész eddig...”. Ekkor még csak az osztrák kézen levő Aradon és Szegeden volt járvány, de mindkét helyről váltottak ki foglyokat. Lang protomedikus ebben az időben szintén Vihnyén volt, feltételezhető, hogy a rendelkezés kiadásában szerepe lehetett. (Rákóczi karantén intézkedéséről Sticker is említést tesz.)

Az osztrák haditanács szigorú záróvonal rendszert állított fel Magyarország és Ausztria között, az első „linea” nagyjából Pécs–Simontornya–Sümege–Esztergom–Nyitra–Korpona, egy másik Wiener Neustadt–Hainburg–Bruck–Marchegg vonalában húzódott. Az anyagok fokozottabb ellenőrzésére és a levelek „füstölésére”, az érkező áruk szellőztetésére is figyeltek. A kutyákat, macskákat irtatták. Valameddig fel is tartóztatták a járványt, de 1713-ban már Bécsben, majd Ausztria többi városában is fellángolt. Ekkor vitték Bécsbe a Szegeden hatásos védőrendszabályokat foganatosító Ausfeldt doktort, tapasztalatainak felhasználása érdekében.

Az országban 1790 április–májusától volt nagy járvány, 1710-ben már az egész Felvidéken tombolt, Lőcsén csak 1711 februárjában szűnt meg. A Dunántúlra, Pécs és Székesfehérvár

kivételével, csak 1710-ben jutott el. Az időpontokat azért szükséges megjegyezni, mert a Rákóczi-szabadságharc sorsa már a trencsényi csatában eldőlt (1708. augusztus).

*

Az egykori iratok adatai arról győznek meg bennünket, hogy a Rákóczi-kor nagy csapását jelentő és a szabadságharc sorsát végleg megpecsételő pestisjárvánnyal szemben sokoldalúan próbáltak küzdeni. Az észak-északkeleti határzár sikeres védőrendszabálynak tekinthető. Igen pozitívnak kell tartanunk a Rákóczi által elrendelt 40 napos karantént. A helyi védekezésben a városok teljes lezárása, a betegek elkülönítése, kötelező karantének előírása, az akkori viszonyok szerinti fertőtlenítés (amiből legtöbbet ért a beteg ruházatának, ágyneműjének elégetése), célszerűnek elfogadható intézkedések voltak. A nyitott déli határ, a rácok ismétlődő betörése, a nehezen ellenőrizhető törökországi kereskedelem a járvány behurcolásának tág lehetőséget nyújtott. Az ország területén jórészt csak helyi védőrendszabályok voltak foganatosíthatók, ezek hatékonysága azonban nagyon kétséges volt. Ilyen kiszolgáltatottság mellett arra kell gondolnunk, hogy a járványvédelmi rendszabályok bizonyos hatékonyságát támasztja alá a lakosság mindössze 10%-os pestis-halálózása.

A hadigondozás helyzetéről

Midőn II. Rákóczi Ferenc az ezernyi sebből vérző, igen súlyos társadalmi és gazdasági nehézségekkel küzdő ország szabadságharcát nyolc éven keresztül vezette, arra is tudott energiát és anyagi eszközöket fordítani, hogy a hadbavonultak hozzátartozóiról, rokkantokról, özvegyekről és árvákról is gondoskodás történjék. A hadigondozás megvalósítása Rákóczi államvezetése legszebb, leghumánusabb intézkedései közé tartozik. Illúziórontás nélkül mégis meg kell állapítanunk, hogy nagyon indokolt politikai okai is voltak a gondoskodásnak. Szinte politikai kényszerként jelentkezett ez egy olyan „népi” hadseregben, amelyben a harcolók tömege, a véráldozatokat és anyagi megpróbáltatásokat leginkább szenvedő jobbágy parasztság soraiból került ki.

A vetési pátenis már biztosította a hadviselő jobbágy számára, hogy felesége, családja a közteherviselésétől mentesítve legyen. A birtokos osztály számára, saját rendi érdekeinek védelme mellett, csak másodrendű kérdés volt a jobbágyok sorsa, kívánsága, reménye. A Rákóczi intézkedéseit megakadályozni igyekvő birtokos nemesség magatartása miatt, a jobbágyságnak tett „engedmények” határfoka fokozatosan csökkent, egyre súlyosabbá vált az otthon maradottak, a rokkantak, a hadiözvegyek és árvák sorsa, amely a fejedelemhez írt panaszok, kérések, instanciák százaiban visszhangzik. Rákóczi a panaszokkal kapcsolatos intézkedéseiben többször megerősítette vetési ígéretét, s azt, a sok törvénysértés miatt az 1708 decemberében tartott sárospataki országgyűlésen újból törvénybe foglalta.

Tekintettel arra, hogy Magyarországon – a lexikonok pár soros adata mellett – alig lehet találni a hadigondozás történetéről valami áttekintést, ezért a Rákóczi-kor hadigondozási viszonyainak tárgyalása előtt egy kis történelmi összefoglalót adnék a kérdéstről.

A rokkantak megbecsüléséről, gondozásáról már az ókorból vannak szórványos adatok, bár kis számuk miatt messzemenő következtetés levonására nem nyújtanak megbízható alapot. Athén nemcsak anyagi juttatásban részesítette rokkantjait, hanem az ünnepi játékokon díszhelyet tartott fenn számukra az első sorokban. Macedoniai Nagy Sándor a háború veteránjait és rokkantjait példaképül állította a fiatal katonák elé, de azok nyugodt életét pénz és földjuttatásokkal is igyekezett megalapozni. Hérodotos arról ír, hogy a veteránok részére Egyiptomban létesítettek telepeket, amelyeket, különösen pedig a rokkant katonákat a templomok közelében helyezték el (Thebai). A 4. században Nagy Konstantin „lóbotropheion”-ban, majd a 6. században Justinianus „orphanotropheion”-ban helyezte el az ápolásra szoruló rokkantakat. Az ókori Rómában járadékot és földet kaptak az invalidusok, sőt a pogány templomok bevételek bizonyos hányadát kötelesek voltak leadni a rokkantak javára.

Közelebbi emlékek már csak a keresztes háborúk korából maradtak fenn. Még hazánkban is egymás után létesültek az egyházi és lovagrendi kórházak a háború sebesültjeinek és rokkantjainak felvételére (Pécsvárad, Csurgó, Bács, Eger, Újbánya, Szeben stb.).

Alig található adat a lovagkort követő és katonailag zsoldos-korszaknak nevezett időből. Annyit viszont el kell fogadnunk, hogy éppen ebben a korban vetődött fel a zsoldosról való egészségügyi gondoskodás szükségessége (drága pénzen, hosszú időn keresztül kiképzett katona sokat ért, de újoncból 2–3 sem ért fel egy öreg katonával). A rokkantak sorsa azonban vajmi kevésbé érdekelte a haszonleső zsoldoskapitányokat. A mozgásra még képesek a csapatnál maradtak, kísérték a hadjáratban, s regélésükért, lantolásukért várták a lehulló alamizsnát. Legtöbbjük sorsa inkább a koldusbot volt, legfeljebb csak a teljesen magatehetetlenek kerültek az egyházi ispotályokba. Európában állítólag, de nem bizonyíthatóan, a 13. században a francia Fülöp Ágost alapított kórházszerű menhelyet, de ténylegesen csak 1576-ban jött létre Párizsban az ún. Maison de charité chrétienne.

A 17. században kialakuló állandó hadseregekben a katonáról való gondoskodást nem valami egyszerre fellépő filantróp szemlélet hozta magával, hanem a reneszánsz korától egyre erősödő humanista gondolkodás, a nyugati országokban a kereskedelem és ipar fejlődésével szőhöz jutó polgárság birt döntő jelentőséggel. Nem véletlen, hogy a világkereskedelmi hegemoniára törő, örökös háborúban levő XIV. Lajos alapította Európában – az alig igazolható Konstantin, Justinianus és Fülöp Ágost-féle kezdeményezéstől eltekintve, az első rokkant házat 1669–71 között. A megelőző időkben itt is, épp úgy, mint Európa más országaiban, kolostorokban, menhelyeken voltak elhelyezve – a tehetetlenek. A 30 éves háború után a feleslegessé vált katonák és rokkantak valóságos csapással voltak Európára: koldultak, fosztogattak, ki nem elégítésükkor gyújtogattak. Ezért kerültek Richelieu korában zár alá a súlyos rokkantak, a Hôpital de la Pitié-be, a többieket várakba irányították kisebb szolgálatra, de Párizsból kitiltották valamennyit. A XIV. Lajos által építtetett Hôtel Royal des Invalides St. Germainben állt, s valósággal csodájára jártak akkor Európában. A nem teljesen rokkantakat továbbra is várakban helyezték el. Az invalidusház fénykorát I. Napóleon császársága alatt érte el. Angliában 1680 körül Chelseában a szárazföldi, a század utolsó évtizedében Greenwichben a tengeri erők rokkantjai részére létesítettek orvosi-sebészi kezelést is biztosító otthont. Ausztriában Savoyai Jenő korában a bécsi Allgemeines Krankenhausba vették fel a kezelésre szoruló rokkantakat, de rokkant házat csak a 18. század első negyedében építettek Bécsben, Prágában, Nyitrán, Pesten stb.

Nem nagyon ismert, hogy a magyar végvári harcok idejéből van a hadigondozásnak néhány megkapó és meggyőző emléke. A győri várkerületben 500, ill. 800, a bányakerületben egyszer 1000, máskor 2000, a kanizsai-báni kerületben 500, ill. 800 ft. értékű posztóról van adat, mint amely juttatás az özvegyeknek és árváknak járt volna. A segélyezés módjáról, az adományok elosztásáról nincs feljegyzés, mégis joggal vonható le olyan következtetés, amelyet Várkonyi Ágnes találóan fejez ki: „...az állandósult háborúk szüksége megteremtette a hadigondozás magyar viszonylatban sajátos formáját”.

Magyarországon Széchenyi György esztergomi érsek 1692-ben, az ún. V. sz. végrendeletében, 157 ezer forintot hagyományozott arra a célra, hogy Pesten létesítsenek a török háború rokkantjai számára kórházi otthont („...fundavi Pesthii hospitale pauperum. In quo recipientur tempore belli militares pauperes...”). A kórházat végül is csak 1716–27 között építették meg a mai Városháza épületében, és 1728-ban nyílt meg. A cári Oroszországban már 1682-től monostorok voltak kijelölve a súlyos rokkantak ellátására, de néhány város is köteles volt bizonyos számút fogadni, gondozni (Pétervár, Reval, Kiev); rokkant házat csak a 18. században építettek.

1. A hadsereg rokkantjai

Az egykori iratokból az tűnik ki, hogy a rokkant, hadiszolgálatra alkalmatlan (inhabilis) fogalom értelmezése nem volt egységes, főleg nagyon különbözők voltak azok a módszerek, amelyekkel a hosszú háború sérültjeiről gondoskodtak. Az bizonyos, hogy a sebesülségből vagy betegségből származó rokkantság azonos elbírálás alá került. Jónéhány invalidus kérésének elintézési módja arról tanúskodik, hogy a háborút megelőző keresőképességük csökkenését vagy elvesztését is tekintetbe vették.

Az orvos- és társadalomtudomány akkori fejlettsége, nem utolsósorban az ország rossz gazdasági helyzete miatt hiába keresünk olyan differenciált megállapításokat, amit ma a rehabilitáció, a társadalom áldozatkészsége ismeretében természetesnek találunk. Az orvosi és sebészi kezelés eredményességét nem lehet pontosan nyomon követni, így elmosódik a határ a sebesült, súlyos sebesült és a harcképtelenné vált rokkantak ellátása között. Midőn a rokkantak sorsát akarjuk figyelemmel kíséreni, feltétlenül számolnunk kell azokkal a

hónapokon, esetleg éveken át kezelés alatt levő sérültekkel és betegekkel is, akik gyakorlatilag már kezdettől rokkantaknak voltak tekinthetők. Hasonló a helyzet a kórházban, különösen az ún. kuratóriumokban, utókezelő kórházakban kezelt sebesültek és idült betegek esetében.

A sebesültekről, az otthon maradt családról, a rokkantokról, hadiözvegyekről és árvákról történő gondoskodás egy komplexumba tartozik és elsősorban egészségügyi problémát jelent, még akkor is, ha abban már több szociálpolitikai és gazdasági vonás is mutatkozik, mint pl. az özvegyek, árvák gondozásában. Rákóczi a hadigondozás politikai jelentőségét jól látta, ezért a legtöbb ilyen vonatkozású kéréssel maga, vagy udvari kancelláriája foglalkozott. A fejedelem gondos megfontoltsággal intézte a rengeteg folyamodó kérését, döntése előtt megkövetelte a parancsnoktól, vagy az instans csapatjabeli főtiszttól a megbízható igazolást. Azt akarta, hogy lehetőleg csak a tényleg jogosan rászoruló kapjon – az ország anyagi helyzete szerint lehetséges – bármily kicsinynek látszó segítezésből.

A hadigondozás politikuma alulról is felvetődött, mégpedig a jogos igények feltárásával. Az instanciákból nemcsak a könyörgés, vagy megalázkodás olvasható ki, de sokszor határozottan kicsendül a követelés is, amelyet Rákóczi rendeleteire (vetési pátenis, sárospataki országgyűlés határozata) alapítanak. Önérzetesen sürgetik például a mocsonoki katonák a fejedelmet haladéktalan intézkedésre, mert a rendelkezésekkel ellentétben, az otthonmaradt családjukat adózással, szekerezéssel stb. terhelik. „...Emlékeztetvén Nagyságodat igeretire, ...méltóztassek Nagyságod megparancsolni, megelégedvén tábori szolgálattal, otthon maradt cselédgyek impositioval ne terheltessenek...”. A lerongyolódott hajdúk és Szappanos István nevű hadnagyuk valósággal szemrehányó hangon jelentik Rákóczinak: „...soha nem remillettük hogy ennyi hasznos szolgálatunknak ilyen rettenetes sanyargatás legyen az jutalma...”.

A hadbavonultak hozzátartozóiról, hadiözvegyekről és árvákról való gondoskodásnak már lényegesen kevesebb történelmi emléke maradt meg. A családtagokról való gondoskodás kisebb mértékben egészségügyi, nagyobb fokban szociális és gazdasági feladat. A későbbiekben ezt a kérdést is érintem, amit azzal a meggyőződéssel is teszek, mert érzésem szerint beletartozik a rokkantak problematikájába. Magyarországon az első árvaházak 1763-tól létesültek, amelyekbe a század vége felé már a katonák árváit is felvették; ugyanakkor az ellátatlan hadiözvegyek és árvák gondozását polgári hatóságok útján oldották meg, a gondozónak pénzbeli térítést adtak. A hadbavonultak hozzátartozóiról csak a 18. század végétől gondoskodtak.

Csak a sorok között említettem, de nem óhajtok részletesebben foglalkozni a földjuttatás, a végelbocsátási összeg, pénzjáradék, bizonyos állások elnyerésénél előnyben részesítés történeteivel. Mindössze azért utalok rájuk, mert Rákóczi időszakában is találkozunk hasonló eljárásokkal.

Ebben a fejezetben elsősorban a korszak rokkantellátásának helyzetével szándékozom foglalkozni. Szólni fogok az ad hoc nyújtott segélyekről, a tartósabb segélyezési-ellátási formákról, végül a rokkantház létesítésének nem lebecsülendő elgondolásáról. A katona otthon maradt feleségéről, gyermekéről, a hadiözvegyekről és árvákról csak akkor írok, amennyiben a rokkantellátással azonosságot, vagy hasonlóságot mutatnak. A családtagok gondozásával kapcsolatos szociálpolitikai kérdéseket Esze Tamás forrásmunkájának bevezető részében lényegében kifejtette, s az instanciák százaival alaposan alátámasztotta. Legfeljebb néhány adattal, vagy saját meglátásommal egészítem ki megállapításait, egyébként a hadiözvegyek és árvák problémáinak tárgyalását recitatív jellegűnek tartanám.

2. Az anyagi támogatás különböző formái

A Rákóczi-korban az anyagi támogatás legváltozatosabb formáival találkozunk: természetesnek mondható a sebészi és gyógyszerköltség megtérítése, de a pénzsegélyeken túlmenően, adó- és vámkedvezmény nyújtásával, kórházi elhelyezéssel, birtok, vagy birtokhasználati jog adományozásával stb. találkozunk. Lényegében – mutatis mutandis – azokat az eljárásokat alkalmazták, amelyek akkor Európa kultúrállamaiban szokásosak voltak.

a) A gyógyítási költségek megtérítése

Mindez általános segélyezési módnak tekinthető a Rákóczi korban. Itt azokról a sebesültekről szeretnék külön is megemlékezni, akiknek az instanciáiból még nem tűnik ki, hogy rokkantan kerültek haza. Feltétlenül ide kell számítani mégis a hónapokkal, esetleg évekkel előbb megsebesült és csak a „borbély-költség” megtérítéséért folyamodókat. A vöröskői csatában megsebesült Tömösváry György és Tirpák Tamás 4–5 hónapig kezeltették magukat, de nem gyógyultak meg. Több mint egy év óta kezelte már sebész Bánfalusi Gergely, Baranyai János és Gyürky Pál katonákat, a sok költség miatt anyagilag tönkrementek, sőt gyógyíthatatlanokká is váltak. Egy-két év után folyamodik a borbélyköltségért Bányai Mihály, Csonka István, Kovács János, Német János, Török Péter katona, s több tiszt is. A kérdésekben úgyszólván mindenütt szerepel, hogy „tehetlenné tétetett”, „ki nem gyógyulhatott”, „alkalmatlan vagyok” stb. Nem óhajtom az eseteket tovább sorolni, ezek is bizonyítják, hogy a sebesültek közül sokan állottak a kórházszerű helyeken, vagy otthon kezelés alatt, holott alig volt kilátás harcképességük visszanyerésére. A fejedelem resolútióiban a sebészi és gyógyítási költségre 10–30 forint körüli segélyt határoz meg, egyben utasítást ad, hogy a további kezelésük módjában, árában alkudjanak meg az ezred főtisztjei a helyi borbélysebésszel. Komoly segítséget jelentett, hogy a betegség tartamára az elmaradt zsold kifizetését is elrendelte Rákóczi. Olyan döntés is olvasható pl. Kurucz Gyurka katonáról, hogy részére „passus adatott akármely vármegyében található orvoshoz való menetelre”.

A felsorolt instanciák jobbára arról szólnak, hogy a borbélysebészek munkájának effektusa gyenge volt. Ha azonban azt a nem is kisszámú kérvényt nézzük, amelyben többszöri sebesülésről, majd újbóli harcba állásról beszélnek, míg végleg szolgálatképtelenné váltak, azok arról is meggyőznek bennünket, hogy a gyógyeredmények mégsem voltak egészen elhanyagolhatók.

Az első évek instanciáiból a bizakodás, összetartás, a harcos szellem sugárzik. Nyilván az első években a társadalmi segítség is hatékonyabb volt, de a katonák is minél előbb gyógyulni és harcolni akartak: ekkor még rendszerint csak a sebészi és gyógyítási költség megtérítését kérték. A szabadságharc második felében, a lelkesedés csökkenésével alábbhagyott a társadalmi felkarolás is, de sebesült is nagyon sok volt, a lakosság nyomora pedig fokozódott, mert a német és rác betörések, falvak felégetése miatt hányódtak a családok, javaik veszendőbe mentek. Ezért a segítségnek a szervezettebb formáját kellett létrehozni.

b) A szervezett anyagi segítség

Ennek első csíráit megint a tömegek között, a csapatnál találjuk. A reguláris hadsereg felállításakor – a katonák tudtával és hozzájárulásával – az ezrednél *cassa publica*-t és ispotályi alapot hoztak léte. Bercsényi így rendelkezik a kommisszáriátusnak adott intézkedésében: „...minden Portio után egy garast detrahálván... a Sebeseknek minemüségék és számok szerint erogállják holnaponként vagy Hetenként...”. Ugyancsak a

főgenerális írja, hogy: „...az sebesek iránt erigalendő Ispotályokat igenis elhiszem nem fogják sainálni az Hadak...”. A kassza sokféle rendeltetése között szerepel, hogy azokat kell belőle segíteni, „...az kiken a Haza szolgálattýában és az Ellenség által szerencsétlenség essik...”.

Az ezredkasszából és az ispotályi alapból a harcképteleneket, de a nem teljesen szolgálatképteleneket is segítették. A fejedelem arra törekedett, hogy az ezredben gyarapodjék az ispotályi pénz. A Szent Iványi-féle ezred felterjesztésére rendeli el, hogy a régebbi módon ne tartsa tovább vissza a kommisszáriátus az ispotályi alapra forintoként levont 1–1 garast, hanem fizesse ki az ezrednek, hogy az belátása szerint gazdálkodjék azzal. A Zay-ezred kérésére a hadbiztosság a forintoként jogosan levont 1–1 garas „fel-pénzt” is kifizesse az ezred fizetómesternek, még a pillanatnyilag távollevők után is, „az Regiment fogyatkozásainak és szükségének reparatiojára”. Azért utalta többször Rákóczi a segélyért folyamodót az ezred fizetómesterhez, hogy ne kényszerüljön mindenki az ország kasszájára (a központi ispotályi alapra).

Rákóczi 1705. évi rendelkezéséből az állapítható meg, hogy a „fel-pénz” levonásával a kommisszáriátusnál akart alapot képezni ispotályi célra. Kb. ugyanez állapítható meg a „szám-pénz”-ről is, amelyet a tavaszi és az őszi mustra alkalmával vont le a mustramester a zsoldból, és fizette be a kommisszáriátus pénztárába. A központi ispotályi alapnak az ónodi országgyűlésen történt megállapításáig, a hadbiztosság a beszedett fel- és számpénzből fizette az ezred-kórház igazolt kiadásait, de az egyre szaporodó kötözöhelyek sebészeinek költségére is, sőt még gyógyszerbeszerzésre is utalt ki kisebb-nagyobb összeget. Úgy kell tehát felfogni, hogy 1705–1707 között a fenti pénzekből képezte a kommisszáriátus az első „központi” ispotályi alapot.

Országos méretű rendezés az ónodi országgyűlésen következett be 1707-ben, amikor az árulók, a hűségesküt megtagadók elkobzott javaiból egy központi ispotályi alapot hoztak létre. A 11. articulus (törvénycikk) szerint: „...a’ hadakozásban megsérültek, vagy más nyavalya által megromlott, igye-fogyottakká és a’ szolgálatra elégtelenné tétetett Vitézeinknek, s Hazánk Szolgáinak, ugy azok között fegyver miatt el estek, vagy másként kimultak Özvegyeinek, s Árváinak segedelmekről, és táplálásokról tétessék gondviselés”. Az articulus szellemében utasítja Rákóczi a Gazdasági Tanácsot, hogy az arra jogosultakat „vegye olly rendben, hogy azoknak szükségükről provideáltassék...”. Az eperjesi Gazdasági Adminisztráció 1707. augusztus 26-án már eszerint gondoskodik a rokkant Győri Péterről és családjáról, a Szirmay-féle elkobzott birtok jövedelmének terhére, „mivel Kegyelmes Urunktól praecise az sebeseknek, a’ fegyver miatt megbénultaknak subsistentiajokra rendeltetett”.

A fejedelem vagy kancelláriája által jogosnak ítélt segélyt a kérelmező az udvari pénztárból vagy raktárakból, a kommisszáriátustól vagy az ezred fizető mesterétől kapta meg. A fennmaradt elszámolások nagyon hiányosak ahhoz, hogy a kifizetett segély összegét globálisan meg lehetne becsülni. A rokkant vagy özvegye általában három havi zsoldnak megfelelő segélyt kapott, ami az esetek többségében 6 forintot jelentett. Filep Gáspár megvakult katona is, de Porcsalmi kommisszárius elszámolásai szerint, még többen is kaptak 4 havi illetménynek megfelelő pénzt, 14,60 rft-ot. Tiszt vagy tiszt hozzátartozója lényegesen nagyobb segélyt kapott (az egyik zászlótartó 165, másik 120, egy hadnagy 100, tiszt özvegy 96 forintot, de volt olyan is, aki csak 10–15 rft-ot). Ez nem Rákóczi elfogultságát, vagy „feudális szemléletét” tükrözi, hiszen a tiszteknek az illetménye lényegesen magasabb volt. A vezető állomány fokozott anyagi megbecsülése nem csupán a feudális társadalom sajátossága! Ezzel szemben Rákóczi elutasítja a tiszt kérelmét, ha nem tartja indokoltnak, vagy időszerűnek: „az mostani statussa hazánknek nem engedheti... Job statusban hozván Isten hazánk dolgait és akkoron instans hívünk... várhattya kegyelmességünket...”.

Jó néhány esetben találkozunk olyan döntéssel, hogy a kérelmezőnek 8–10 köből (3–3,5 mázsa) gabona kiadását rendeli el a saját, vagy valamelyik kincstári raktárból. A gabonasegély mértékének szabályozása 1708-ban, tehát a pénz elértéktelenedése után történt. Grogariusnak (közkatona) 4, tizedesnek 6, zászlótartónak 8, vice-hadnagynak 10, főhadnagynak 12 „kila” adható.

A rokkantaknál és hadiözvegyeknél is az egyszeri segély volt a gondoskodás leggyakoribb formája. A gyógyítási költségeket természetesen a segélyezésen felül adatta ki a fejedelem. Az egyszeri segély, főleg az ismertetett mértékben, nem felel meg annak az elképzelésnek, amit ma, de minden bizonnyal abban az időben is hatékonynak tartottak: mégpedig a tartósabb ellátás feltételeinek megteremtését.

A huzamosabb segélyezésre is van azért jónéhány bizonyítékunk. A nemesek részére birtokadományozás, vagy a nemesi felkelés alóli kedvezményt jelentett. Nem egy családot érintett, de kedvezményt jelentett, hogy elesett portális hajdú helyett a következő évben nem kellett másikat kiállítani. Sokszor mentesíti a fejedelem az elesett katona feleségét, vagy munkaképtelen idős szüleit a beszállásolás, szekerezés, úrdolga alól, általában egy évre. Máskor a kereskedéssel foglalkozó rokkantnak, özvegynek szabad közlekedést biztosít a réveken és vámokon, sőt egyiknek-másiknak megengedte, hogy a táborokban kereskedhessék (kantin). Rákóczi szemléletére jellemző, hogy ugyanezt özvegynek nem engedélyezte, nehogy a katonák között gazdátlanul kallódjék. Az ismertetett kedvezmények, még ha viszonylag rövid időre is szóltak, abban az időben komoly segítséget jelentettek. Bármennyire is szomorú, de arra is akadt példa, hogy a rokkant, vagy elesett katona idős atyja koldulási engedélyt kapott. A rokkantak koldulásának évezredes hagyományai voltak, sőt átnyúlnak azok még a 20. századba is. Bercsényi utasítást ad toborzó és beszerző tisztjeinek, hogy kíméljék és segítsék az ilyen nehéz sorba jutott rokkantakat.

Évekre szóló kedvezményt jelentett a Szűcs János ezereskapitánynak megállapított 600 rft-os évi járadék. Hasonló intézkedést látunk Pol János és Kaliba János rokkant katonák ügyében, amidőn utasítást ad Rákóczi az eperjesi gazdasági adminisztrációnak: „...olly dispositiot tégyen Instáns Hiveink iránt, hogy esztendőnként bizonyos deputatumok a cassából rendeltetvén, lehessen megnyomorodott állapotjokhoz képest subsistenciájok... (megélhetésük)”.

Hasonló tartós ellátást biztosít Rákóczi Diószögi József és Szabó János rokkant vitézeknek: a Gazdasági Tanács mindkét esetben parancsot kap, hogy „...subsistentiójárul provideáltasson az ispotálybéli proventusokból...” egy óra 2–2 magyar forintot és fél-fél köből életet (gabonát) kaptak. Torpács Márton elesett katona özvegye és árvái „ex fiscalibus annuatim 150 ft-ot vagy ilyen érő portiot” kapnak. Szőlősi Pál özvegye és lánya „holnaponként eött magyari forintokat” és egy köből búzát kaptak a Szirmay jószág jövedelméből. Ruska András és Gombkötő György özvegyei a beszállásolástól kapnak immunitást, azonkívül öt évre elengedi nekik Rákóczi taxás féltelek földjük után az adót.

Katona-árváról történő gondoskodás pár szemléltető esetét érdemes megismerni. Bizonyos Gencsy Zsigmond nevű tiszt özvegyének és árváinak adományozza egy debreceni ember (Ér-)Mihályfalván levő szárazmalmát. Egy árva gyerek taníttatására a következő utasítást adta Rákóczi Dobozy István debreceni bírónak: „...a minthogy fiának látván oskolában való járása idejét, kegyelmetek kerestessen az városban néki olyan szállást, az holott mind tartása, mind oktatása rendihez képest legyen esztendőről esztendőre. Ruházatjárul is amikor szükségesnek látja Kegyelmed, provideáltasson”. Tokaji Ferencnek, a hegyaljai felkelés jobbágyból lett hadnagyának, továbbá Inczefi Györgynek árváit Patakon taníttatta a fejedelem. A nagyszombati csatában elesett Balha János katona mostoha fiának manumissiót adományozott Rákóczi.

A tartósabb gondozásra felhozott példák igazolják, hogy nem csak átmenetileg akarták megoldani a rokkantak, özvegyek és árvák sorsát. Sajnos ez még az elintézett kérvények

arányában is kevés, még elenyészőbb lehetett ez a nagyszámú rokkanttal és családtaggal szemben. Rákóczi államában – annak gazdasági helyzete mellett – a gondoskodásnak még ez a foka is megkapó és egyben bizonyító erővel bír.

A többszöri sebesülés és betegségek miatt rokkanttá vált tisztek és a legénység egy része tovább harcolt, vagy a törzseknél, Rákóczi udvarában stb. látott el könnyebb szolgálatot. Károlyi igazoló jelentést kért Limprecht kapitánytól, mikor azt hallotta, hogy nem egészséges személyeket „strázsára” rendelt ki. A válasz szerint ez az információ nem felelt meg a valóságnak. A többszöri sebesülés után is szolgálatot vállalók esetében arra szeretnék rámutatni, hogy ezáltal a fejedelemhez és az eszméhez való hűségüket mutatták ki, ugyanakkor bizonyos megterhelést jelentettek az ezred-kasszának.

Az Orosz Pál ezredbeli Jankafalvi György hadnagy, továbbá a palotásezredben szolgáló Diószögi József katona sebesülésük után évekig csonka kézzel katonáskodtak; Somogyi Péter először Szolnoknál, jó két év múlva a csajági révnél sebesült meg, Szabó Jánosnak a lába törött évekkkel előbb, Hegedűs Péternek a hallása romlott az évek folyamán. Valamennyien csak akkor kérték elbocsátásukat, segélyezésüket, amikor – Szentés István katona szavai szerint – „hasznomat sem veheti már a seregh”. A betegek és sebesült rokkantak kezelése megterhelte ugyan a csapat „ispitáltság-kasszá”-ját, de a katonák ezt természetesnek találták, ami joggal tekinthető a fokozatosan kialakuló „vitézlő rend” bajtársi, együvé tartozási érzése megnyilvánulásának. Kuriózusként, politikai és katonapolitikai szempontból érdemes pár szót szólni erről a „vitézlő rend”-ről.

Az 1708 decemberében tartott sárospataki országgyűlésen nyilvánvalóvá vált, hogy a főpapság, főnemesség, de most már a középbirtokosok is képtelenek saját önző érdekeiken magukat túltenni. Rákóczi már csak a polgári vagy kismemesi sorból származó vezérekre (Czelder, Bottyán, Béri Balogh Á.) számíthatott, katonasága pedig jórészt nincstelenné vált kismemesekből, de tömegében jobbágyokból tevődött össze. Kezdett kialakulni, összekovácsolódni az a „vitézlő rend”, amelyre a fejedelem minden körülmények között számíthatott. A néhány városnak megadott hajdúszabadság a jobbágyság egésze szempontjából keveset jelentett, de itt, sajnos későn, ki merték mondani, hogy: „...amely jobbágy a szabadságharc végéig harcol, örökös szabadságot nyer maga és családja számára”. Nem jelentett ez jobbágyfelszabadítást, de komoly lépés volt a jobbágysors várható javítása terén. Az elmondottak alapján jobban érthetővé válik a katonák humánus együttérzése rokkant bajtársaikkal.

Már említettem, hogy a 16–17. században egyes országokban várakat, városokat jelöltek ki a rokkantak eltartására. A városokban történő gondozásról nálunk is találunk megkapó adatokat. Az államtól, az ispotályi alpból bizonyos ellenszolgáltatást kaptak, vagy sokszor csak kellett volna kapniuk a városoknak. Sajnos ez a gondozási forma sem volt megközelítőleg nem teljes értékű, főleg az ország súlyos gazdasági állapota miatt. Erős Gábor mustramester jelentéséből megismerhetjük, hogy milyenek is találta 1708-ban a rokkantellátás helyzetét két tiszántúli nagyvárosban: „Feles sebesültek lévén és nyomorultul élvén, jól lehet Károlyi Sándor Úr dispositiójából Debreczen és Szatthmár Várossai sub spe, hogy Szirmai István Jóságibul mindezek refundáltak. Sokakkal jól tött, de sikerét eddig nem tapasztalván, nem csak nem annak rendi szerént bánnak velek, hanem már sokakat fel is hagytak...”.

Debrecen történetesen a sebesültek és betegek ellátásából, a rokkantak befogadásából, de néhányszor az ellenséges dúlásból is alaposan kivette a részét. Megható Rákóczinak az a bizalommal teli levele, amelyben 1710. november 23-án utasítja a város bíróját és tanácsát, hogy vegyen pártfogásába több, kitelepített családot. Az ellenség előnyomulás miatt Bars megyéből katona hozzátartozókat, hadiözvegyeket és árvákat kívánt itt elhelyezni, „...hogy abbul meg tessék hozzánk való Hűségtek hívsége és ezen igaz ügy mellett mindeneket elhagyott hiveinkhez... kívántató ...Szereteti...”.

A Dunántúlon is lehettek gondok, ezért kérte Eszterházy Dániel, hogy „...az ellenség által megsebesített, csonkult, bénult vitézi rendnek, úgy az elesettek özvegyei 's árvái sorsa enyhíttessék... azon célra a tulsó fiscalításokbul valamelly proportionata rész excindáltassék, melynek is jövedelme a sebesek gyógyítására, 's özvegyek táplálására fordíttassék”. A javaslat talán már azt az elgondolást is tartalmazta, hogy a kijelölendő birtokon elhelyezésre is kerüljenek a gondozásra szorulók.

3. Rokkantak gondozása az egészségügyi intézményekben

a) Polgári és egyházi ispotályok

Ezekre, valamint a xenodochiumokra a szécsényi országgyűlés határozatban mondta ki, hogy oda egyéb rászorulók mellett, elsősorban a háború rokkantjait kell felvenni, ellátás, ápolás végett: „In xenodochiis ...prae ceteris vero in bello vulnerati, qui ad belli gerendum inhabiles sunt redditii”. Hatékonyágát azzal szeretném alátámasztani, hogy különböző városokban, falvakban xenodochiumok, menhely-szerű intézmények nem kis számban voltak. Már a 15. századból vannak elszámolási adatok, amelyek szerint sok város tartott fenn ispotályt, ahol orvos, sebész látta el az egészségügyi felügyeletet, magának az intézménynek pedig gondnoka (Magister hospitalensium, Spittel-Meyster) is volt. Egyedül a szécsényi határozat tíz egyházi ispotályt érintett. A polgári és egyházi kórházak az országban szétszórtan feküdtek, ami a rokkantak területi ellátásának kedvezett. Még akkor sem becsülhető le az ide került rokkantak száma, ha egy-egy xenodochiumban csak 1–2 invalidust helyeztek el. Megkísérletem, hogy az ispotályokban történt elhalálozásokból vonjak le következtetést.

Főleg a szabadságharcot követő években a szerencsétlen rokkantak valószínűleg a koldusok (mendici) között szerepeltek. A 18. század közepéig Sárospatakon a xenodochiumból eltemetett mendicusok sokszor olyan életkorúak voltak, hogy a szabadságharc éveiben 25–35 évesek lehettek. A temetési anyakönyv adatai nagyon szűkszavúak, messzemenő következtetést nem lehet belőlük levonni, de arra mégis figyelmeztetnek, hogy azokat a rokkantak további sorsának kutatásában nem szabad figyelmen kívül hagyni. A xenodochiumokban elhalt koldusnők között is lehettek olyanok, akik a szabadságharc alatt váltak özvegyekké, majd később keresőképtelenné. További kutatások talán megbízhatóbb adatokkal fognak még szolgálni.

A rokkantak egy része az ún. kuratóriumokba került. A kérdés tárgyalása a kórházi ellátás területére tartozik. Röviden csak annyit, hogy ezeket az intézményeket (lábadozó kórház) először a hévvizek környékén létesítették. A 16. században a fürdőkezelés már megint rendeltetésének megfelelő célt kezdett szolgálni. Nemcsak főurak szórakozóhelyei voltak, hanem betegek és sebesültek kezelésére, utókezelésére is használták azokat a Rákóczi-korban. A kuratóriumi kezelésben témánk szempontjából a prevenciót, a rokkanttá válás megelőzését kell meglátnunk. A kezelés után megfelelő ruházattal látták el a katonákat, ami arra enged következtetni, hogy egy részük szolgálatképesen, vagy csökkent szolgálatképességgel a csapatokhoz került vissza. Hosszabb-rövidebb ideig kuratóriumban is kezeltek súlyos, a későbbiekben a harctéri szolgálatra alkalmatlanná váló sebesülteket, rokkantakat. Feltételezhető, hogy Eszterházynek idézett felterjesztése és javaslata a kuratóriumból kikerülő rokkantak további sorsának biztosítására született.

b) Rokkantházak

Közép- és Kelet-Európában abban az időben még ismeretlen volt. A hadvezetés, elsősorban Rákóczi intenciójára, nagyon komolyan foglalkozott rokkant-kórházak létesítésének gyakorlati megvalósításával. A terveket és a tárgyban kiadott rendelkezéseket a legnagyobb figyelemmel kell tanulmányoznunk, mert hazánkban Európa viszonylatában is úttörő tevékenység volt. Sajnos nincs meggyőző bizonyítékunk arról, hogy a rokkant házak működtek-e, mennyiben valósult meg a velük kapcsolatos elképzelés. Bizonyítékok hiányában csak annyit lehet elfogadni, hogy akartak tenni valamit, de a háború tragikus gyors folyása és a súlyos anyagi helyzet miatt talán semmi sem lett a szép elgondolásból.

A Szent Iványi-féle palotás (udvari) karabélyos ezred 1706. július 14-én kelt felterjesztésében, illetve a Rákóczi által rávezetett resolútióban történik először említés a rokkantügy rendezéséről. Úgy vetődik fel az ezred kérdésében, hogy a harc képtelenné vált katonák megtarthatják-e ruházatukat, mi lesz a további sorsuk. Érdekes a fejedelem döntését szó szerint idézni: „Az inhabilisek, hogy disconsolate (kárpótlás nélkül) szükséges szolgálattyaokért ne maradgyanak... És valakinek a szemekben vagy tagjokban meg fogyatkozotaknak kedvek lészen, hogy kegyelmességünk ből odahaza csendességben taplaltassanak, Patakon, Munkácson az megfogyatkozott vitéz lő rend tartására erigaladó Ispotályokban accomodaltatni fognak, az holot rendes praebendajok (illetményük) ’s ruházattyaok meg fog járni.” A munkácsi városi számadások ebből a korból hiányoznak. Körösi György udvari főkomornyik terjedelmes elszámolásaiban nincs egyetlen tétel sem arról, hogy a munkácsi, vagy a sárospataki rokkant ispotályra történt volna valami kifizetés. Sárospatakon a szabadságharc alatt és után csak xenodochium működött, az anyakönyvi (elsősorban temetési) kivonatokból rokkant ház létezése nem tűnik ki. Mindkét város Rákóczi birtoka volt, a kérés és döntés a szabadságharc középső időszakában született, így feltételezhető, de csak jószándékkal fogadható el, hogy valami meg is valósult abból. Az ilyen feltevések azonban a szépirodalomba, de nem történelmi tanulmányba valók.

Erős Gábor mustramesternek már idézett, 1708 májusában kelt jelentéséből a rokkant-ellátás megoldására vonatkozó javaslatával szeretnék foglalkozni. A városok által történő gondoskodás bizonytalansága miatt írja: „Azért, ha Méltóságos Fő Generalis (Bercsényi) és Locumtenens kegyelmes Gratiája jarulna a’ féle szegény sebesekhez, talantán jó lenne Szatthmar vára helyén (a szatmári várat ui. Rákóczi lebontatta) levő Házakbul egyet szakasztani, mivel másként is naponként az Szatthmári lakósok az Váras helyén építvén, ki szallanak, azokhoz jó reájuk vigyázó embert deputalni és valamely Beneficiumot azoknak szükségekre ételekre, gyógyításokra confernalni (juttatni), Mely irant is az Méltóságos Fő Generalis és Locumtenens Úr Gratiáját implorálljuk (esdekeljük)”. A felterjesztésre írt resolútióból arra lehet következtetni, hogy történt is valami a kérdés rendezése terén: „vagyon azirant rendelés, mellyet valamint ezen a földön, ugy szintén tul a Tiszán is effectusba fogh rövid időn vitetődni, eddig ha mi fogyatkozások lött volna is”. A döntésből nem lehet pontosan megállapítani, hogy a városoknak az ispotályi alapból történő hatékonyabb támogatásáról van-e szó, vagy esetleg a szatmári rokkant ház és gondnokának kijelöléséről is. Lehetséges, hogy a szatmári városi számadások többet mondanának.

*

Ahogy áttekintem a hadigondozásról fennmaradt adatokat, az a kérdés vetődik fel bennem, hogy tudtam-e valami újat adni, előbbre jutottam-e a rokkant házak, rokkant kórházak helyzetének vizsgálatában. Véleményem szerint a kérdés összefoglalása nemcsak egy fejezetet, de egy önálló tanulmányt is megérdemelne. A humanizmus, a beteg emberről való gondoskodás a rokkantaknál éppen úgy érvényesült, mint a gyógyítás, a gyógyszerellátás,

járványvédelem stb. szervezésében. Ismétlem, hogy a hadigondozás politikai jelentősége sokkal élesebben vetődik fel egy ilyen „népi” hadseregben, mint az akkori Európában bárhol.

Szerénytelenség nélkül állapíthatom meg, hogy az irodalomban sokféle szétszórt anyag rendszerezését igyekeztem lelkiismerettel végezni. Ha sokszor újat nem is mondtam, de az orvos, a katona szemével egyet-mást másképp világíthattam meg, mint az eddigi szerzők. A szatmári rokkantházra vonatkozó elgondolás ismertetését eddig még nem találtam meg más munkában.

Kutatásom során megállapíthattam, hogy számos rokkant többször sebesült, míg végül is megvált a hadseregtől. Ez a tény a sokak által kevésre becsült korabeli gyógyeredményekre valamelyest kedvező fényt is vet.

Jogos kétellyel vetődik fel a kérdés, hogy a hadigondozás mértéke és hatásossága arányban volt-e a felmerülő igényekkel. Meg kell állapítanunk, hogy a számos objektív nehézség miatt, az effektus bizony nagyon elmaradt a tervezettektől.

A rokkant-kórház, vagy otthon létesítésének gondolata és terve Közép-Európában Rákócziéknál jelentkezik elsőként. Hogy a kezdeményezés az európai műveltségű Rákóczitól származik-e, vagy véleményének kialakítására hatással voltak a hadseregben szolgáló francia tisztek és orvosok is, legfeljebb csak találgatni lehet.

Esze Tamás szavaival élve, „nagyobb buzgósággal” végzett további kutatások még újabb bizonyítékokat hozhatnak. A számos hiányosság, eredménytelenség ismeretében is az a meggyőződésem, hogy a hadigondozás helyzetének vizsgálata a Rákóczi-kor szociális szemléletének ismeretében újabb színeket csillogtat meg.

A korszak néhány egészségügyi jellegű hadijogi kérdéséről

A hadijog történetének bonyolult komplexumából csak kis részletet ragadok ki, amidőn egészségügyi vonatkozású szemelvényeket adok a Rákóczi-kor hadijogi szemléletéről és annak nemzetközi értékéről. A magyar katona-egészségügyi szervezés történetéhez egy színes mozaikkal szeretnék hozzájárulni erről, az alig feltárt területről. Tárgyalni óhajtom mindazokat a kérdéseket, amelyek közvetlenül, vagy közvetve egészségügyi jelentőséggel bírnak. A hadifogságba került sebesültek, betegek, egészségügyi személyzet sorsának ismertetésén kívül, szólni fogok polgári személyek, asszonyok, gyermekek, továbbá egészségügyi szempontból jelentőséggel bíró polgári objektumok védelméről is.

A társadalom és a velejáró hadművészet-fejlődés történetében folyamatosan lehet követni, hogy miként változott a katonáról alkotott értékítélet. Fejlettebb gazdasági és társadalmi rendszerek mindinkább szükségessé tették a hadifogságba jutott személyek felhasználását és a hadművelési területek polgári lakosságának, termelési kapacitásának igénybevételét és védelmét. A 16–17. században az uralkodó vagy a hadvezér által adott oltalom-levél, a katonaság és városi polgárság közötti megállapodások lettek volna hivatva a háborúval járó borzalmak enyhítésére. Az ilyen védettséget az ellenfél legfeljebb csak azután vette tudomásul, ha a maga sápját már megszerezte, hadisarcot kapott.

A 17. század második felében különböző néven nevezett egyezményeket (Cartella, Kartell, Quartel, Conventio, Accorda) a két hadviselő fél kötötte egymással, az írásba foglalt pontokat kölcsönösen kötelezőnek ismerték el. Leegyszerűsített formában cartellákon a hadifoglyok cseréjének, kiváltásának, beteg és sebesült hadifoglyok védelmének és kezelési kötelezettségének rendezését értették. A fogságba került sebesültek, vagy az egészségügyi személyzet esetében az egyszerű gazdasági érdekek mellett már a humanitárius gondolkodás is szerepet játszott.

A hadviselő felek közötti megegyezések hosszú évtizedeken keresztül ismétlődő tételei a 17–18. században már bekerültek az állandó hadsereggel rendelkező országok katonai szabályzataiba, leggyakrabban „hadi articulusok” néven (Eszterházy, Khewenhüller, Regal). Ily módon egyes nemzetközi jogszabályok hadijoggá váltak, a szabályzatok révén pedig törvény erejével bírtak. A szabályzatpontok nemegyszer a legsúlyosabb büntetést állapítják meg azokra, akik templomot, kórházat, nemesi kúriákat, malmokat, sütőkemencéket feldúlnak, gyújtogatnak, vagy az ellenséges foglyokkal önkényeskednek, esetleg megölik azokat. A már törvénynek felfogható rendelkezések megtalálhatók a Rákóczi-kori regulamentumokban is.

A fenti egyezmény előtt 150–200 évvel kötött cartellák rendszerint csak egy-egy háború tartamára vonatkoztak, mégis azoknak egyes előírásai – ha nem kerültek is be a katonai szabályzatokba – tovább éltek a nemzetközi jogszokásban. Ezeket a későbbi megállapodásokban újra írásba foglalták, vagy mint a civilizált népeknél kialakult szokásokat, íratlan törvényként a szembenálló felek magukra nézve kötelezőnek ismerték el.

A nyugati hadszíntereken természetesnek mondható egyezmények az ún. pogány törökkel szemben szinte kizártak voltak. A kölcsönösen fogságba ejtett katonák sorsa, ha véletlenül nagyobb váltságdíj reménye nem kínálkozott, lemészárlás, vagy jobbik esetben a rabszolgasors volt. Hogy a „keresztény” seregek sem ismertek humanitást, utalnék Buda visszafoglalására, vagy a zentai csatára, ahonnan nem kis önelégültséggel írott jelentések számolnak be a foglyok és sebesültek tömeges és kíméletlen lemészárlásáról. Arányaiban kisebb, de hasonló kegyetlenségek a Rákóczi-szabadságharc idején is előfordultak, a németek és magyarok részéről egyaránt.

A felszabadító háborúk idején Thököly a török oldalán harcolt. Ezért tartották az osztrákok az ő hagyományait életre keltő Rákóczi-féle szabadságharc seregének tagjait pogánybarát

lázadóknak, rebellis bandáknak (Rebellen, Malcontanten, Gesindel). Ilyen szemszögből nézve tudjuk jobban értékelni Rákóczi nemzetközi politikai és diplomáciai sikereit és nem utolsósorban a hadijog területén kivívott eredményeit.

1. A hadijog egészségügyi vonatkozású tételei a 18. század elején

A hadviselő felek közötti megállapodások, Cartellák azt a célt szolgálták, legalábbis egészségügyi szempontból, hogy a háború ne legyen a szükségesnél kegyetlenebb, lehetőleg kímélje a harcképteleneket, legyenek azok polgári személyek, asszonyok, gyermekek, vagy hadifoglyok. Az egyezményeket hadikövetek, parlamenterek, mediatorok (közvetítők) útján kötötték, ritkábban már a háború megindulása előtt, vagy a háború tartama alatti fegyverszüneti és hasonló tárgyalások kapcsán, mégis legtöbbször egyes várak, helyőrségek, vagy az egész hadsereg részéről a háború végét jelentő kapituláció alkalmából.

Asszonyok, gyermekek, szolgák, szakácsok, kocsisok váltságdíj nélküli elbocsátásáról még a 30 éves háború idejéből ismerünk egyezményeket. Az egészségügyi személyek váltságdíját először a német császári és svéd királyi seregek között Zittauban 1642-ben, ill. a bajor és svéd királyi seregek által 1646-ban aláírt giesseni cartellákban határozták meg. További fejlődést jelentett a francia és a spanyol felek közötti 1673-i egyezmény, amely szerint orvosokat, patikusokat, sebészeket váltságdíj nélkül kellett elbocsátani.

A 17–18. század fordulójának katonai szabályzataiba feudális és egyben gazdasági jelentőségű objektumok védeltsége mellé templomok, klastromok és hozzájuk tartozó kórházak, ispotályok kötelező kímélése is belekerült. A feudalizmusban az egyházi vagyon – az uralkodó osztály birtokai mellett – a rendszer gazdasági támasza volt. Az egyházak felügyelete alatt működő lazaretumok, ispotályok azonban már több évszázaddal korábban is menedéket és kezelést biztosított a háború sebesültjei és betegei számára. Az objektumok védelme tehát a humanizmus szolgálatában is állott.

Főleg gazdasági érdekeket szolgált a polgári lakosság és vagyonának védelme, az adott területen működő hadsereg ellátásának biztosítása érdekében. Az osztrák katonaság önkényeskedéseiről, rablásairól, termés- és állatharácsolásairól sokat tudunk. A lakosságot nemcsak megélhetésétől fosztották meg, de gyakran túszként is elhurcolták, hogy tőlük adatokat csikarjanak ki az ellenség ereje, hadmozdulatai felől. A „megtorló intézkedés” fogalmába már akkor is sok kegyetlenség fért bele, nem utolsósorban a hadifoglyokkal történő kíméletlen bánásmód. A hadifoglyokkal szemben alkalmazott retorzió, vagy annak kilátásba helyezése nem tartozott a ritkaságok közé. Bercsényi főgenerális Heisternek, tiszteken elkövetett brutalitása miatt felháborodva ugyan, de viszonylag fennköltén írja: „...az Cartella Commissariusnak adgya tudtára, ha most nem is, jövőendőben repressaliat tészünk minden cselekedetéért, ámbár most olyan több tiszt rabjaink nincsenek is a' kiken elkövethetnének, azért is az alacsonyabb rendükön nem kívánnjuk most indicalni...”. Az osztrák hadvezetés viszont a labanccá lett Ocskay lefejeztetését Győr várában négy tiszt és egy francia fogoly, Magyaróváron pedig egy tiszt és öt magyar katona kivégeztetésével torolta meg. Ez az áruló Ocskay még nem sokkal elfogatása előtt azzal fenyegetőzött, hogy minden elfogott és kivégzett katonájáért három kurucot akaszt fel.

A hadifogoly-kérdés nemcsak annyiban egészségügyi probléma, amennyiben a fogságba jutott sebesült vagy beteg sorsáról, az egészségügyi személyzet lét – és működési kérdéseiről van szó, de közvetve a bánásmód, a foglyok elhelyezése, ellátása, ruházkodása, tisztálkodása is komoly egészségügyi jelentőséggel bír.

A hadifoglyok kiváltása a 18. század korai szakaszában rendfokozatok, vagy rendfokozattal járó fejadatok, máskor a havi, vagy évi fizetések alapján történt. Magasabb rendfokozatúért annyiszor több alacsonyabb rangút kellett szabadon bocsátani, amennyivel az

előbbinek magasabb volt a fejadagja. Magasabb parancsnokok esetében tekintélyes összegű váltságdíjakat határoztak meg (pl. tábornoknál 15.000, ezredesnél 1.500 ft stb.). Nem egyszer becsületszóra (parolára) szabadon bocsátottak tiszteket, hogy a kiváltásukra szükséges összeget meghatározott időn belül szerezzék meg. A hadifogoly sorsa egyébként a parancsnokok etikai szemléletétől függően nagyon változatos volt. Gyakran vasra verték és rabként börtönben tartották őket. Ezért nevezték leggyakrabban a hadifoglyot az akkori magyar katonanyelven „rab”-nak. A mesterséghez értőket a szabadban dolgoztatták, a tiszteket rendszerint külön helyezték el, és némi szabad mozgást engedélyeztek számukra. A mindkét oldalról olvasható számos szemrehányó iratváltás azt mutatja, hogy a hadifogoly sorsa a megegyezések ellenére is nyomorult volt.

A korábbi évszázadokban a legteljesebb bizonytalanság elé néztek a lemaradozó sebesültek és betegek. Némi biztonságot jelentettek a kartellák, amelyben a felek kölcsönösen kötelezték magukat a sebesültek és betegek orvosi, sebészi, később már kórházi ellátására is. Néhány korabeli kartella rövid ismertetése azért látszik szükségesnek, hogy egyrészt követhető legyen a nemzetközi szokás alakulása, másrészt mivel a Magyar Konföderáció és Ausztria viszonylatában nagyon sokszor volt a parancsnokok közötti levélváltásban szó a „jus gentium” alkalmazásáról, ill. megszegéséről, vagy a hadifoglyok, sebesültek cartella szerinti ellátásáról, ennek azonban az írásos nyomát sem a megkötött egyezményekben, sem a fegyverszüneti vagy béketervezetekben nem találjuk.

A hadifogoly betegek és sebesültek kötelező kezeléséről először az 1674-ben kötött francia–spanyol egyezményben van szó. Eszerint a szállíthatatlanok a városban visszamaradtak, ahol megfelelő kezelést és gyógyszert kaptak. Körülbelül ebből az időből származik az a svéd–dán egyezmény is, amely szerint a szállíthatatlan betegeket és sebesülteket a városon kívül egy alkalmas helyen kell elhelyezni, ellátni, élelmezni és kezelni, amíg meg nem gyógyulnak. Az 1689-es kartella kimondja: a kórházban felmerülő kezelési- és gyógyszer-költségeket a váltságdíjon felül köteles az ellenség megfizetni.

Savoyai Jenő korából származik már az 1702-i egyezmény, amely előírja, hogy a fogságban kiszolgáltatott gyógyszer árát meg kell téríteni. A landaui szerződésben a szállíthatók részére a győztes fél 400 db négylovas szekeret biztosított, s az kötelezően írta elő a visszamaradó szállíthatatlanok kórházi ellátását.

Fogságba jutott hadikórház „semlegessé” nyilvánításáról Evrard szerint a történelemben első ízben, Villa d’Hermosa herceg adott ki védlevelet 1673. augusztus 23-án, Thieu-ben. A spanyol parancsnok a Marchienne du Pont-i kastélyba települt francia hadikórház sebesültjei és egész személyi állománya részére biztosított védelmet sauegardejával. A fogságba került kórház homlokzatára a francia mellé a spanyol címet is elhelyezték. Az ellátást biztosító személyek védlevéllel az arcvonalon át közlekedhettek.

Érdemes azt is megemlíteni, hogy az 1692. május 2-i francia–osztrák megállapodás halálbüntetés terhe mellett tiltja, hogy a golyókat más fémből, mint ólomból készítsék, s lövedéknek mérgezett golyót, vas- vagy drótdarabokat alkalmazzanak.

A kartellák értelmezése nem volt egységes, több helyen közvetlen tárgyalások alapján egészítették ki, pl. az üzenetek és pénzküldemények továbbítására, vagy a levelezésre vonatkozó intézkedésekkel stb. A végrehajtás nagymértékben függött az illetékes helyi parancsnokok egyéniségétől, akik azonban önkényeskedésre, a nem éppen dicséretes alkudozásokra és zsarolásra éppúgy hajlamosak voltak, mint az egyszerű katonák, vagy alacsonyabb rendfokozatú tisztek.

Gyakran emlegetik, hogy megállapodásaikban a „jus gentium” érvényesül, betartása becsületbeli kötelesség, Christianitatis opus. A kartellák egészségügyi megállapodásait a humanitás, az emberi méltóság megbecsülése jellemzi. A hadviselő felek közötti írásos megegyezések, vagy az előző időszakokból átvett íratlan törvények és szokások, a nemzetközi

és emberi jognak abban a korban is igen értékes szabályait képezték, bár hatékonyságuk csak részben volt biztosítható.

A 17–18. századfordulón a hadijog egészségügyi vonatkozású tételei egyezményekben, kartellákban, katonai szabályzatokban és a nemzetközi szokásokban, vagy a hadijog íratlan törvényeiben már található. Ilyen értelemben óhajtom ismertetni a Rákóczi-szabadságharc alatt kialakult viszonyokat.

2. Megkötött kartellák, kapitulációs egyezmények, valamint a hadi szabályzatok egészségügyi vonatkozásai

A Thököly-felkelés eszméiből a törökkel való hadiszövetséget Rákóczi – az Európában akkor uralkodó „pogányellenes” hangulat miatt – kénytelen volt elvetni, ámbar pl. a „legkeresztényibbnek” nevezett francia királyt mi sem tartotta vissza a török szövetségtől. A Thököly-által képviselt vallási türelem és vallásszabadság vonatkozásában Rákóczi nem engedhetett, mert ezáltal a magyarság egységét hozta létre, s egyidejűleg Anglia, Hollandia, Svédország és Oroszország bizalmát is megszerezte. Rákóczit egyébként is hercegi méltósága, nemzetközi tekintélye mindenkor tárgyalóképes partnerré avatta.

Az osztrák hadvezetésnek pár hónap alatt rá kellett ébrednie, hogy ezek a „rebellisek, bandák, lázadók” komoly harctéri sikereket érnek el és tekintélyes veszteséget tudnak nekik okozni. A sikeres harcok alatt nagyszámú német katona és tiszt, köztük több tábornok is (pl. Heister, Stahrenberg) fogságba esett. Kényszerből, de a józan angol és holland diplomáciai tanácsra is hallgatva, az udvar hamarosan leült tárgyalni a lázadókkal. A megbeszélések mediatorok, közvetítők, részben Stepney angol és Bruyninx holland követ hatásos közreműködésével folytak. A közvetlenül szembenálló parancsnokok már a hivatalos hadifogolycsere-megállapodás és a hosszú ideig elnyúló fegyverszüneti és béketárgyalások előtt, az akkori nemzetközi szokások szellemében, korán elkezdtek egymással tárgyalni a fogolycsere és egyéb hadijogi kérdésekben. A közvetlen tárgyalások a kartella megkötése után, a kb. két hónapig tartó fegyverszünet alatt és után is rendszeresek voltak. Ilyen módon, a parancsnokok egyéniségétől függően a kartella szerint, vagy csak egyes kérdésekben, de legtöbbször inkább a hivatalos megállapodás keretein túlmenőleg létesültek helyinek mondható egyezségek, ezáltal viszont a megállapodások tartalmi értéke színesebbé és gazdagabbá vált.

A hivatásos hadifogoly-egyezmény megkötése előtt a különböző szinteken folytatott tárgyalások a későbbi kartella megkötését feltételezték. A császárhű Pálffy generális 1704 májusában ajánlatot tett Károlynak: „ha kegyelmednek kedve volna az Permutatoria, kérném Kegyelmedet adná ki Parolámra a mi embereinket”. 1704. június 30-án maga Lipót császár hatalmazza meg Pálffyt, hogy fogolycsere ügyében tárgyaljon. Rabutin július 28-án Pekry kuruc generálisnak írja, hogy Heistert írásban kérte, úgy bánjon a kuruc foglyokkal, amint azok a németekkel.

Jellemzőek és következtetésre alkalmasak a háború első éveiben a hadifogoly kurucok, vagy német érzelmű emberek által küldött levelek, tapogatózások. A soproni kuruc rabok írják, hogy a város ellátja őket, főtt ételt ad, megengedi az étel behozatalát, sőt gyógyításukról is gondoskodik. Andrássy generális a győri foglyoktól kapott értesítést, hogy őket Haissler „németje feléért” bocsátaná el (tehát kétszeres számú németet kért a kuruc foglyokért). Valami névtelen labanc, mediator, vagy német megbízott szerint, a bécsi udvar hajlandó lenne a foglyok kicserélésére, bár igényes, mert egy kuruc tisztért ők is két német tisztet akarnak. Egyébként hangsúlyozza, hogy a foglyoknak nincs semmi bántódásuk. Ebben az időben Bécsből, Nagyszombatból, Esztergomból, Pétervárából (Pétervárad) bocsátottak már el

fogságból kurucokat, valószínűleg helyi tárgyalás alapján, megfelelő számú német vagy rác fogoly szabadítása ellenében.

A fentiek mellett szólnak, hogy a hadifogolycserénél, vagy a fegyverszüneti tárgyalásoknál a szabadságharc első éveiben az osztrákok voltak a kezdeményezők. A foglyok leveleinek volt bizonyos hírverő tendenciája, egyben tükrözték az osztrákok afeletti félelmét, hogy a kurucok nem tartják be a hadijog szokásait, szabályait, az osztrák foglyokat kínozzák, ellátásukról nem gondoskodnak, vagy esetleg ki is végzik őket.

Sorolhatnám még az esztergomi, a váradi, az aradi német parancsnokok kezdeményezését, de talán további megerősítést nem igényel, hogy a háború első éveiben a tárgyalás az osztrákoknak volt életbevágóan fontos érdeke. A kartella ajánlatok, fegyverszüneti javaslatok, másrészt viszont a béketárgyalások tudatos elhúzása az osztrákok gyengesége mellett szól. Számos adat áll ugyan rendelkezésre foglyok felesége, családjá, sőt az erdélyi rendek részéről is, amelyben kéri Rákóczit a fogolycseré-tárgyalás megindítására. Erő tudatában állapítja meg Rákóczi 1705 januárjában: „Ha az Udvar a' német rabok szabadításában nem munkálkodik, mi is vele nem gondolunk...”.

A hivatalos kartellát, többszöri iratváltás után, Rákóczi 1705. április 26-án, a király pedig július 20-án hagyta jóvá. A hivatalos fogolycseré már előbb megindult, mert pl. az Udvari Haditanács már júniusban a kölcsönösen elfogadott és aláírt hadifogoly-egyezményre hivatkozik. A későbbi fegyverszüneti tárgyalások ide vonatkozó részei lényegében azonosak, ezért összefoglalva ismertetném a két megállapodás főbb pontjait.

A kartella tervezet arra mutat, hogy a csereegyezmény az európai szokások szerint készült: „Permutentur iuxta moerum inter Christianos ubique receptum, atque usitatum...”.

Minden rendű és rangú fogoly cserélhető, aki fogságban van, vagy később kerül fogságba.

Cserealapnak általában az azonos rangot, vagy fejadagot, sokszor pedig a havi fizetést vették. Ennek megfelelően a felek kölcsönösen kötelezettséget vállaltak, hogy egymást az illetményekről és fejadagokról írásban tájékoztatják. A tisztek parolára elengedhetők, a váltságdíj megszerzése érdekében.

Egyéb hadi emberek (kommisszárius, prefektus, kamarás, stb.) és a nemesi felkelés tisztjei fejadag, vagy illetmény alapján voltak cserélhetőek. Az egyszerű felkelő nemest csak egy közlegénnyel (gregarius) vették egyenértékűnek.

Nőket nem lehet fogságba ejteni, illetve ha fogságban vannak, el kell őket bocsátani. Cselédség, szolgák, földön dolgozó parasztok nem tekinthetők hadifogolynak, nem hurcolhatók el, fogságból elbocsátandók.

A megállapodási pontokban, a nyugati népeknél másfél évszázada szokásban levő egyezségekkal szemben, sem a sebesültekről, sem az egészségügyi személyi állományról nem esett szó.

A megállapodások végrehajtása felett mindkét fél részéről a kijelölt kartella kommisszáriusok örködték. Ők továbbították hivatalosan az egyezmények megszegésére vonatkozó panaszokat, kifogásokat, kölcsönösen kicserélték a hadifoglyok névsorát, intézték a név szerint igényelt fogolycserét, pénzküldeményeket juttattak át a másik félhez stb. A magyar és német tábor között szabadon mozoghattak.

Már többször említettem, hogy a hosszú évtizedeken át ismétlődő kartella-pontok bekerültek a hadiszabályzatokba, így Rákóczi serege rendelkezéseibe, a hadiartikulusokba is.

Egyházi létesítmények, malmok, nemesi kúriák védettsége mellett a szegények zaklatása is törvényellenes. „Egész hadirend ellen lévén az Raboknak megölése és kinzása, azokkal való mocskolódás, azért kiknek kiknek élete vesztése alatt azoknak mikor már Rabok tiltatik megölése.”

„A rabot 36 óránál tovább magánál ne tartsa, se el ne bocsássa, hanem magunk vagy közelebb való generálisnak kezéhez hozza...” Elfogottakat hadi bírónak is ki kellett hallgatnia, elbocsátásuk csak az ő engedélyével történhetett.

A kartellák és hadiartikusok mellett a nemzetközinek mondható iratok harmadik csoportjába tartoznak az ún. kapitulációs megállapodások, amelyeket egy-egy vár, vagy helyőrség feladásánál kötöttek. A zólyomi, esztergomi, érsekújvári vár feladásakor kötött egyezményekben – a nyugati kartellákhoz hasonlóan – a sebesültekre vonatkozóan is találunk megállapodást, elsősorban elszállításukról. Az eperjesi és szendrői kapitulációs pontok között azonban a szállíthatatlanul visszamaradó betegek és sebesültek kezelése, ellátása is rögzítve van azzal, hogy felgyógyulásuk után védlevéllel ellátva térhessenek vissza sajátjaikhoz. Az eperjesi kartellában még arra is van utalás, hogy a felmerülő költségeket meg kell fizetni. Bár igen szép számú Rákóczi-kori kapitulációs kartella (accorda) maradt fenn eredetiben, mégis feltűnő, hogy viszonylag ritkán történik azokban utalás a betegek és sebesültek sorsára. Ezzel szemben csaknem valamennyi accorda tartalmaz kölcsönös megállapodást hadifogoly kicserélésére. A kapitulációs iratokból az is kitűnik, hogy a hadi iratváltásokban többször szereplő „jus gentium”, „modus militaris”, „der uhralte Kriegsgebrauch” meghatározás igen színes tartalommal bírt. A sebesültek ellátásával kapcsolatos értelmezése mellett, a hadijog, a hadiszokások szélesebb alapú felfogása szerint, a kapitulált csapatnak fegyverrel, zászlókkal, kürt- és dobszóval, bizonyos számú nehéz fegyver meghagyásával, személyi poggyászával, asszonyoknak, gyermekeknek, szolgáltnak salva gvardiával (védőőrség, védlevél) kell az elvonulást biztosítani. A fegyverektől, a személyi tulajdontól való megfosztást barátságtalan és hadijog-ellenes eljárásnak tartották. A „jus gentium” fogalom tehát minden területen a hadijog és szokások szerinti eljárást jelentette.

A nyugati hadviselők közötti kapitulációs egyezményekben a szállítható és szállíthatatlan sebesültekről, orvosokról, sebészekről, patikusokról részletes gondoskodás történt. Magyar viszonylatban ezek a megállapodások éppoly hiányosak, mint a kartella és a szabályzatok vonatkozó pontjai. A parancsnokok közötti hadi iratváltásokat az a körülmény teszi értékessé és dokumentum jellegűvé, hogy azokban, minden hivatalos megállapodástól és egyezménytől függetlenül, igen sokszor beszélnek a hadifogoly sebesültek és betegek kötelező ellátásáról.

A Rákóczi által 1705. április 26-án jóváhagyott kartella IV. pontja szerint, a nők és egyéb fegyverforgatásra képtelen személyek nem tekinthetők foglyoknak. Rákóczi fogoly tisztek feleségeinek „megengedi, hogy passzussal a városban vásárolhassanak,... okkal 's móddal” szabadon mozoghassanak. A megállapodás ellenére, a bécsi haditanács leirata szerint, Berthóty és Forgách tábornokok feleségei hadifogságban voltak: a rendelkezés ugyanis elbocsátásukról és védlevél kiadásáról szól. Rabutin, az erdélyi osztrák parancsnok is hosszú ideig tartotta fogságban, ill. védőőrizetben Pekryné Petrőczy Kata Szidóniát, Telekinét, Thoroczkaynét, Rákóczi-serege magas beosztású tisztjeinek a feleségeit. Kuriózumként jegyzem meg: Pfeffershoven Eszterháznak szemére veti és nem is alaptalanul, hogy Rákóczi német tisztek feleségét fogatja el, ill. tartja fogságban. Erről egyébként nyilvántartás is fennmaradt.

Károlyi a szolgáltnak és kiszolgáló személyzetnek, fajra és nemre való tekintet nélkül, elbocsátását rendelte el.

A kartella szerint a hadszíntéren, vagy azon kívül dolgozó fegyvertelen parasztokat, polgári személyeket még akkor sem lehetett volna fogságba ejteni, illetve el kellett onnan bocsátani, ha a hadseregnél dolgoztak, vagy ott gazdasági tevékenységet folytattak. Korántsem teljes az egyetértés a polgári személyek dolgában, főleg a németek részéről. Becker nagyváradi parancsnoknak egyik levele bizonyítja, hogy a parasztokat megbízhatatlannak, kurucbarátnak tartotta, éppen ezért velük szemben ignorálta a kartellát. Másik levele szerint – talán fegyvert is talált a lakosságnál – mint jogtalanul fegyvert viselő személyekkel szemben, semmiféle szabályzati törvényt, vagy megállapodást nem fogadott el. Ugyanebben a levélben viszont hangsúlyozza, hogy az utóbbi megállapítása mágnásokra, nemesekre és katonákra nem vonatkozik.

A nemzetközi jogi szokások szempontjából rá kell világítanom arra az áldatlan helyzetre, amely a kurucok és az osztrák szolgálatban levő rácok (törökök elől menekült és az ún. déli határőr vidékre telepített szláv, szerb, horvát, bunyevác, sokác és egyéb balkáni népek akkori neve) között fennállt. A német források is megemlékeznek arról, hogy a rácok milyen kegyetlen és elkeseredett hadviselési módokat alkalmaztak. Esze anyagában számos hivatkozást találunk a rácok kegyetlenkedéseiről. Adatai néhány bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a rácok fogságából korábban is szabadultak ki kurucok, ez a szabadulás valószínűleg alacsonyabb parancsnokok között lefolytatott közvetlen cseretárgyalások útján történt.

Rákóczi több pátensében rámutat, hogy a rácok eddig asszonyokkal, gyermekekkel kegyetlenkedtek, közülük többeket sütögetéssel vallattak, vagy nyárson megégettek. A fejedelem ezek ellenére – átlátva az osztrák udvar nemzetiségi politikáját – megbékélést hirdet és szövetségre szólítja fel őket. További kegyetlenkedések esetén viszont retorziót helyez kilátásba. A kiáltvány nem volt teljesen hiábavaló, hiszen még rác ezredparancsnoka is volt Rákóczinak és a rácok közül jónéhányan önként álltak a kurucok zászlaja alá.

A váradi parancsnok többször interveniált egy Toducz nevű, Tekely (Tököli) rác kapitány érdekében, méltó bánásmódot kért részükre és cserét is ajánlott fel.

Popovity Tököli rác parancsnok 1708. május 20-án javasolja Károlyinak, hogy az ő foglyaikkal szemben is a németekéhez hasonló elveket alkalmazzák. Hangsúlyozza, hogy eddig nem az udvarral kötött kartella szerint történt a fogolycsere.

A szabadságharc utolsó éveiben a rác foglyok cseréjének problémája valamennyire rendeződött. Löwenburg váradi parancsnok Palocsay generálisnak ajánlja, hogy a rácokra is az egyenlő rendfokozat, vagy fejadag szerinti csere legyen érvényben („Aequalitas et proportio observanda”). Károlyinak politikai levele a szabadságharc utolsó előtti évéből származik, amelynek az esetleges békét követő időszakra is kihatása lehetett. Körlevelében elrendeli, hogy a csere, polgári személyek elbocsátása, németekre és rácokra egyaránt vonatkozik. Ebben az időszakban a kurucok közül sokan voltak már fogságban, ugyanakkor csak kisszámú német fogollyal rendelkeztek, ezért is voltak talán engedékenyebbek.

3. A hadifogságba került sebesültek és betegek ellátása

A Rákóczi-korban csak a kapitulációs accordákon találunk néhány helyen utalást a sebesültek sorsára, annál megkapóbb, hogy adott időben ebben a vonatkozásban mindkét fél az akkori európai államok között gyakorolt hadiszokások szerint járt el. Korabeli iratokban fennmaradt adatok részletesebb ismertetését ezért tartom szükségesnek, hogy megbízhatóbb képet nyerjünk a fogoly sebesültek és betegek ellátásának helyzetéről.

A Sopron körüli harcokban a kurucoknak is, a németeknek is komoly veszteségei voltak, a város bevétele azonban Bottyánnak nem sikerült. Sok száz soproni lakos is áldozatul esett, vagy megsebesült a harcokban. A város nemcsak a saját, hanem az ellenség sebesültjeiről és betegeiről is gondoskodott. Erről tanúskodik a városi tanácsnak az Udvari Haditanácshoz küldött felterjesztése, amelyben panasolja, hogy sebesült polgárainak gondozásán kívül a fogságba jutott kurucok ellátása, kezelése nagy kiadást jelent számukra. Negyvennél több sebesült kurucot vittek a városba, akiknek kéthetes gyógykezelése és ellátása fejében kérik, hogy a foglyok kiváltásánál a költségeket az Udvari Tanács számítsa fel a kurucok terhére. A Haditanács elismerte a város jogos kérését és megállapította, hogy a város a foglyok elbocsátása előtt anyagi elégtételt kap.

Arról is szóltam már, hogy a Sopronban raboskodó kurucok levélben írták meg helyzetüket Károlyi tábornoknak. Ha az írást bizonyos mértékig propagandisztikusnak is tekintjük, mégis

az ismertetett iratváltás bizonyítékul szolgál arra, hogy a város tényleg rendelt gyógyításukra orvost, borbélyokat stb.

Szép számban állnak rendelkezésre magasabb parancsnokoktól származó iratok, amelyekből jogosan következtethető, hogy a sebesült foglyok kezelését, ellátását a nemzetközi szokásoknak megfelelően, magukra nézve kölcsönösen kötelezőnek ismerték el. Úgy emlegetik, hogy a kartella szellemében történjék gondoskodás a sebesültekről (sauciatorum cura adhibeatur). Érdekes Graven (Graeven) tábornok, a szamosújvári német parancsnok és Bagossy kuruc generális, ill. az iratváltáshoz kapcsolódó Károlyi Sándor állásfoglalása. A válasz szerint Rabutin tábornok alatt a fogolycsere és hasonló megállapodások betartása megtörtént, nem találnak kifogást Graven ténykedésében sem. A kolozsvári „Krippaon” (Kriechbaum, Kriegsbaum) osztrák parancsnok azonban nem tartja be a megállapodásokat. Míg a kurucok mindenütt gondozzák a német sebesülteket, a kolozsvári kuruc fogoly sebesültek ellátása legfeljebb az ottani sebészek jó érzésére van bízva.

Ugyanilyen szellemű Becker (Beckers) váradi parancsnoknak Bagossyhoz írt levele, amelyben nyomatékosan kéri, hogy a kuruc fogságba sebesülten került rácz Tekely (Tököli, Thököly) kapitány ugyanolyan bánásmódban részesüljön, mint egy császári ezredes; adjon pénzt a fogolynak ruhára és sebeinek gyógyítására, s a váradi parancsnok maga fogja megtéríteni.

Eszterházy Antal 1708. január 22-én utasítja Bezerédy brigadérost, hogy a beszállított „német sebesek és rabok iránt vegyen quietantiát a cartella commissariustól a portiók szerint”.

A nagybányai bíró panaszkodik Károlyinak, hogy a foglyok gyógyítására „...mindazoltátul fogva és szüntelen Borbélyt kellett a várban tartanunk, egy néhány ráczokat meggyógyítottak, csak egy pénzt is nekik nem fizettek... mert semmi praebendájuk nem járt. Itt az városon is éjjel nappal feles sebes katonák is rajtok vadnak...”

Érdekes hadijogi szemléletet tükröz a szállíthatatlan sebesültek a bíró felügyeletében történő visszahagyása. Midőn a német csapatok Nagybányát kiürítették, nem tudtak magukkal vinni egy kezelésben levő kuruc fogoly sebesültet. Az elvonuló Graven írja az elfoglaló Csáky L. kuruc parancsnoknak: fenntartja a jogot, hogy helyette német foglyot kapjon cserébe. Az eljárás különbözik az akkori nemzetközi jogi szokásoktól, mert ebben a korban a sebesülteket általában nem tekintették hadifoglyoknak.

Az ellenség sebesült foglyainak kezelését bizonyítja Perényinek Károlyi Sándorhoz küldött 1710. szeptember 7-i jelentése: Egerben „az barbélynak az mellyik a labanczokat köti, igen sokkal vagyunk adóssak neki, igen sokat költött reájok, éjjel nappal rám jár, már nem is akarja kötni, félő, hogy sebbe el ne vesszenek, akik most vadak, vagyis jövendőben mellyeket hoznak”. A kezelés tényét nem cáfolja az esetleges olyan ellenvetés, hogy ebben az időszakban a kurucoknak leáldozóban volt a csillaguk, ezért fordítottak nagyobb gondot a német sebesültek gondozására.

A sebesülteknek és betegeknek német részről történő kezelésére is jónéhány adat áll rendelkezésre. Már korábban említést tettem a soproni sebesült foglyok kezeléséről. Hasonló helyzetről tudunk az aradi várban raboskodó orvosi-sebész ellátásról is. Az ottani hadifogoly tisztek csere útján szabaduló fogollyal küldik kérésüket Károlyihoz: „...Krucsay János Colonellus Úr (ugyancsak fogságban volt) megalkudott itt létében a' Borbélyal tiz Sebes iránt hatvan öt Rhénes forintokban, azért minékünk szabadulásunk nem lehet valamig azon summa pénz meg nem lesz, mi tölünk pedig ki nem telhetik, ha Nagyságod nem küld: még magunk is felvettünk hat forintokat kölcsön, aziránt Nagyságodat alázatosan kérünk küldgyön Nagyságod mi Tiszteknek...”. Talán érdemes visszatérni a soproniak kérésére, annyiban, hogy ők is sürgetik a foglyok otltéte alatt a kártérítést, mert szabadulásuk után már csak ügyyel-bajjal kapnák meg költségeiket. (A kuruc részről történő pénzáttulásokról még szó lesz.)

Tovább lehetne sorolni a két oldalról származó bizonyítékokat, de ugyanúgy a kölcsönösen elkövetett mulasztásokat is. Nem kétséges, hogy a „jus gentium” a „laudabile Christianitatis opus”-nak nevezett sebesült és beteggondozás nagyon sok kívánnivalót hagyott maga után, mégis adataim igazolják, hogy a foglyok, a fogságba került betegek és sebesültek gondozásában, gyógyításában mindkét fél ismerte és általában betartotta az akkori nemzetközi hadiszokásokat.

Kicseng az előadottakból, hogy a hadifoglyoknak a gyógyítási költségeket valamilyen formában meg kellett fizetniük. Eddigi kutatásaimban nem akadtam nyomára annak, hogy a tisztek és katonák hadifogságban pénzbeli illetményt kaptak volna. A már idézett aradi levélből is kitűnik – ugyanúgy a munkácsi várban is – kaptak a tisztek pénzkölcsönt legszükségesebb személyi kiadásaik fedezésére. Rendelet és korabeli kiutalások alapján viszont igazolható, hogy természetbeni ellátásuk szabályozva volt. Az 1708–1710-es évekből havonkénti részletes elszámolás található az Érsekújvárban kiszolgáltattott természetbeni járandóságokról (*Extractus frumenti decimalis ad manus annonarii administrati*).

Pénz hiányában a sebesültek és betegek nehéz helyzetbe kerültek. A tisztek és legénység némileg egymás segítségére voltak, de a sebesülteknek legtöbbször minden értéküket el kellett adniuk kezeltetésük érdekében. Ez a magyarázata annak, hogy a fogságból kifosztva, lerongyolódva érkeztek vissza. Esze forrásmunkájában több adat található a fogság alatt felmerült sebészkiadásokról. A sebesültek egy része még szabadulása után is hosszabb-rövidebb ideig borbélysebész kezelésére szorult.

Ha fenntartás nélkül nem is általánosítható, de határozott nyomai vannak a sebesültek és a foglyok részére történő pénzáttalásoknak. Érsekújvárból közvetítők útján több éven keresztül utaltak a kurucok kisebb-nagyobb összegeket a Győrben, Komáromban, Trencsénben, Pozsonyban. Sz. Benedekben raboskodók részére, a tiszteknek aránytalanul többet, mind a legénységnek. Egyik-másik áttalásnál fel van tüntetve, hogy a sebesültek kezeléséért küldték.

A szabadultak különböző formában segítségért fordultak a fejedelemhez. A kiadott instrukciókból és a Rákóczihoz írt sok-sok folyamodvány nyomán történt döntésekből biztosan megállapítható, hogy a hadifogságban töltött időre járó zsoldot szabadulás után kifizették. A felmerült gyógyítási költségekért pedig az ún. ispotályi fundusból segélyezéssel adtak kárpótlást.

Szembetűnő, de a feudális viszonyok között természetes, hogy a tisztek, vagy tisztii hozzátartozók a legénységnél lényegesen magasabb segélyekben részesültek.

A fogságba jutott egészségügyi személyi állományról eddig nem sok adatot találtam. Egyik-másik kimutatásban a felcserek, borbélysebészek, mint tisztések, az *officialisok* (*prima plana*) között szerepeltek. Máskor csak a többi legénység vagy a „közönséges rab németek” között sorolták fel őket. A váltságdíjukról is van adat: Eszterházy egy német fogoly felcseréért két katonát kért cserébe, lévén a borbélynak az „értéke” két porció.

A kurucok a lykavai kartellában az ott szolgáló löcsei orvosnak megengedték, Déván viszont a chirurgustól megtagadták az osztrák várórséggel történő elvonulást. A kuruc részről feladott Érsekújvárban éveken át rendszeresen fizetést kapott a várorvos, -sebész, -patikus (*praesidiarius-medicus*, -*chirurgus*, -*apothecarius*), az átadásnál szereplő kimutatáson még illetményük is pontosan fel van tüntetve, de már „*Medicus angariatus*, *Paticarius angariatus*” néven vannak említve. A személyi állomány felsorolásánál viszont már nincsenek sem a tisztek, tisztséget viselők, sem a katonák között. Nagy valószínűség szerint az „*unwöhrhaffte* (nem fegyveres) *Personen*” közé számlálták őket. A Rákóczi seregében működő orvosoknak, sebészeknek, patikusoknak, borbélyoknak csak egy része volt rendszeres katonai állománybeli, nagyobb részüket felfogadták, mai értelemben olyan szerződéses polgári orvos-, sebész-félék lehettek.

Kórház vagy kórházszerű intézmény fogságba eséséről eddig nem találtam adatot, de például a gyöngyösi kórházat előbb a németek, majd a magyarok használták. Azonos volt a helyzet Nagybányán is.

*

A Rákóczi-kori hivatalos kartellák, a fegyverszüneti megállapodások, szabályzatok, kapitulációs egyezmények több elemet tartalmaztak az akkor érvényben levő és egészségügyi jelentőséggel is bíró nemzetközi hadijogi szabályokból. Még színesebb képet adnak a szembenálló felek szemléletéről a szép számban fennmaradt és rendszerint magasabb parancsnokok között létesült helyi megállapodások.

Hiba lenne olyan következtetést levonni, hogy az egymásközti megállapodásokat, vagy az akkori nemzetközi hadijogi szokásokat kifogástalanul megtartotta volna akár az egyik, akár a másik fél.

Csak közvetve egészségügyi természetű komplexum a polgári személyekkel, fegyvertelen parasztsággal, asszonyokkal, gyermekekkel történő eljárás. A felsorolt néhány példa megvilágítja az e téren uralkodó helyzetet is. Természetesen itt is kölcsönösen igen sok mulasztás, kívánnivaló maradt hátra.

A téma azért is aktualitással bír, mert a Genfi Egyezményekkel, az Emberi Jogok egyezményével (1948, 1949), különböző vöröskeresztes egyezményekkel napjainkban is elég sokat foglalkoznak anélkül, hogy ennek történelmi előzményeit, az 1864-es I. genfi egyezmény megkötése előtti időszakot behatóbban tanulmányoznák.

A Nemzetközi Vöröskereszt és az ENSZ 1948-as, továbbá a genfi 1949-es diplomáciai értekezlet határozata szerint a szabadságharcosok, felkelők, partizánok jogi védelme akkor is kötelezettséget jelent, ha az érintett hatalom a felkelés jogi létezését tagadja. A tárgyalt kartellák és kapitulációs megállapodások szerint az osztrákok kényszerből ugyan, de elismerték Rákóczi szabadságharcosainak jogi helyzetét, közel 250 évvel megelőzve az emberiség nemzetközi jogi szabályainak elfogadását.

Lang Jakab Ambrus, a hadsereg tábori főorvosa²

Lang Jakab Ambrusnak, Rákóczi udvari orvosának és tábori főorvosának (achiater et protomedicus castrensis) neve, emléke nem került a szabadságharc hőseinek pantheonjába. Megérdemli pedig, hogy a mai orvosok és gyógyszerészek ismerjék meg egyéniségét, munkásságát, különösen fáradhatatlan szervező tevékenységét. A magyar orvostörténészek közül Magyary-Kossa állított méltó emléket munkájának, de megemlíti, hogy Lang doktor leveleihez nem tudott hozzájutni, ily módon erről ismertetés még nem készült. Weszprémi az egész Rákóczi-kort, így a hadseregben szolgálatot teljesítő orvosok működését is, a Mária Terézia-kori aulikus szemlélettel, elfogultan és röviden tárgyalja. Császárhű állásfoglalását enyhíti az a tény, hogy „merészelt” Zabler munkájából pár sort idézni, amely szerint Lang J. A. bizony „fénylő csillag volt a magyar égen”. Szinnyei csak Weszprémi megállapításait ismétli. Gortvay szűk életrajzi adatokon kívül nem sokat ír róla. Irodalmi munkásságáról nem maradhatott hátra emlék, nyilván ezért nem szerepel neve Győry, Apponyi, Demkó biographiáiban. Schultheisz az évekig tábori orvosi szolgálatot teljesítő Moller Károly Ottó működésével kapcsolatban említi meg Lang nevét.

Születési évének a legtöbb szerző 1663-at, Gortvay 1664-et jelöli meg. Sírfelirata Nürnberget, Szinnyei és Weszprémi az ahhoz közelfekvő Esselwangent mondja születési helyének. Ami bizonyos: az Altdorfban megszerzett orvosi diplomájával Magyarországon telepedett le 1692-ben: előbb Beszterce-, később Selmecbánya physikusa lett. Hamar jó hírre tett szert, még a király is igénybe vette szolgálatát betegségében. 1695-ben a királytól nemességet kapott, orvos számára megtisztelő elismerésként. A szabadságharc kezdetétől Rákóczi híve volt, s kitartott mellette a bujdosás hosszú éveit alatt is. Rodostóból betegen szeretett volna még eljutni szülőföldre, de útközben Konstantinápolyban meghalt, 1725-ben. A szerzők udvari orvosi ténykedését húzzák alá, Weszprémi csak megemlíti, hogy tábori főorvos is volt, Magyary-Kossa szerint a gyógyszerellátás terén szervezői munkásságot végzett.

A hadvezérek és tehetősebb ezredparancsnokok már évszázadokkal előbb orvost fogadtak fel udvarukba, amikor hadba vonultak. Így tett Rákóczi is, midőn Lang doktort udvari orvosának alkalmazta. A korabeli iratokból kitűnik, hogy a kuruc vezető személyek ennél többet láttak Lang doktor személyében, sokszor fordultak hozzá egyéni, de ami még fontosabb, az egész hadsereget érintő kérdésekben. A fejedelem nemcsak hozzájárult, de segítette is abban, hogy a hadsereg orvos-, gyógyszerész- és gyógyszerellátása megszervezésében munkálkodjék. Nem véletlen tehát, hogy a Rákóczi-korral nem túlzottan szimpatizáló Weszprémi a szervezői ténykedését elismeri, midőn őt protomedicusnak is nevezi.

A 18. század elején a hadsereg-egészségügyi szervezet még alakulóban volt, a protomedicusi jog- és hatáskör csak homályos kontúrokban kezdett kibontakozni. Az úttörő munka nehézségeit nem hagyhatjuk figyelmen kívül, amidőn Lang doktor munkájában sok hiányosságot tapasztalunk. Ugyanakkor viszont szerényebb eredményeit is kiemelkedőbbnek kell értékelnünk.

Teljes biographiára való törekvés nélkül szándékozunk Lang Jakab Ambrus doktor egyéniségéről, orvosi, különösképpen szervezői munkásságáról, fennmaradt levelei, valamint vezető beosztású kuruc személyek egykorú iratai alapján adatokat szolgáltatni. Elsőként

² Forrás: Takáts László – Takáts Endre: Lang Jakab Ambrus, a kuruc hadsereg tábori főorvosa. = Honvédorvos, 1971. pp. 57–73.

mutatunk be Lang kezétől származó írásokat magyar fordításban, s meggyőződésünk, hogy azokból plasztikusan kitűnik a tábori főorvos színes egyénisége és sokrétű munkássága.

1. Rákóczi mellett 1704-től

Abban az időben a protomedicus elnevezés még csak a hadseregekben volt használatos, a polgári életben sokkal később szervezik ezt a tisztséget: Magyarországon például II. József 1786-ban nevezte ki az első országos protomedicust. A Rákóczi-kor kutatói általában így nevezik a tábori főorvost, bár a korabeli iratokban eddig nem talákoztunk ezzel a megnevezéssel. Különböző utalásokban, állománytáblákon, fizetési jegyzékeken (specificatiók) „Primarius ac Superintendens Medicus”, „Physicus Aulicus”, „Doctor Lang Úr”, „Doctor Uram” formában tüntették fel a rangját, maga viszont aláírásainál semmilyen titlust sem használt.

Nehéz választ adni arra, hogy Langnak az udvari, vagy a tábori főorvossággal kapcsolatos ténykedése volt-e fontosabb, vagy nagyobb volumenű. A köztudatban inkább a fejedelem udvari főorvosaként él. Rákóczi már a szabadságharc előtt jól ismerhette a selmeci orvost, ezért hívatta 1704-ben betegágyához a szegedi táborba, jóllehet környezete bizalmatlankodott az orvos német származása miatt. Selmecebánya levéltári anyagában 1706-ig több ízben van még szó selmeci ténykedéséről, amiből arra lehet következtetni, hogy az első években nem tartózkodott állandóan a fejedelem mellett. 1707 után sem szakadt meg teljesen kapcsolata a várossal, hiszen orvosi magánrendelője ott volt. Mi egy udvari személyekről szóló kimutatáson, 1704-ben talákoztunk először Lang névvel. 1704. október 1-jén az előzőleg labanc érzelmű Selmecebánya néhány kuruc udvari méltóságának (Vay Ádám, Pápay János) tízszeres értékben vert arany dukátokkal akart kedveskedni, közvetítésre őt kérte fel a városi tanács. Magyary-Kossa szerint viszont már 1703-ban Rákóczi mellé szegődött.

Lang protomedicusi ténykedését nemcsak a hadseregszervezés és a katonatorvosi tudomány akkori fejlettségi színvonala határozta meg. Bonyolult helyzettel állott szemben az egyes kuruc seregtestek nagyfokú decentralizáltsága, azoknak meglehetősen önálló ténykedése, és nem kismértékben a nagy távolságokból adódó összeköttetési nehézség miatt. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a csapat-egészségügyben működő borbélysebészek szakmai színvonala alacsony volt, létszámuk folyton ingadozott, velük szemben egységes követelményt támasztani illúzió lett volna.

2. Orvosi és sebészeti státuszok szervezője

A szabadságharc kezdetétől voltak a századoknál (akkori megnevezés szerint „seregek”, Companiák) századborbélyok, illetve század-chirurgusok. Eddig nem akadtunk olyan adatra vagy utalásra, amelyből arra lehetne következtetni, hogy a borbély-sebészek, vagy akár az udvarnál és magasabb törzseknél működő stabalis chirurgusok szakmai dolgába a protomedicus beleavatkozott volna.

Az ezredsebészi státusz (chirurgus regiminis) rendszeresítése Rákóczi 1705. február 8-án kelt pátensével történt. A rendeletben az ezredsebésszel szemben támasztott igény megfogalmazása Lang körültekintő javaslatára enged következtetni. Az előírás szerint csak gyakorlott és jó sebészt lehetett alkalmazni: „...unus Principalis et bene expertus chirurgus conduci potest...”. Az ezredsebész felelős munkaköre tette szükségessé, hogy bizonyos mértékig kötve legyen a csapathoz, ezért éves szerződést kötöttek vele. Ha viszont el akart távozni, szándékát évi szolgálatának letelte előtt három hónappal be kellett jelentenie. Távozása után sem léphetett azonban az ellenség szolgálatába.

Az a meglátásunk, hogy a chirurgus regiminit már inkább az orvosi-gyógyító szervezethez számították, szemben a csak kézművességet folytató chirurgusokkal és sebész-segédekkel (sodales chirurgi). Néhány levéltári adattal igazolnánk, hogy Lang doktor érdeklődése nem terjedt lejjebb az ezredsebszínél.

Ismerünk egy összeállítást, amelyet Lang Rákóczi parancsa szerint eljáró valamelyik magasabb rangú udvari, vagy commissariatusi személy részére állított össze (a „perillustris”, nemzeti megszólítás egész magas rangú személynek nem szólhatott), az egészségügyi személyek illetményéről. A legkisebb rangú ebben a chirurgus regiminis, de például szó sincs benne a stabalis chirurgusokról (1. sz. dokumentum). Másutt olyan intézkedések találhatók, amelyek szerint az ezredek, vagy bizonyos ezredek patikaládáinak feltöltése a protomedicus kötelessége volt.

Az egyes működő hadseregek decentralizáltsága és távol eső működési területe folytán a protomedicus és a tábori hadseregek medicus castrensisei között feszes alá- és fölrendeltségi viszony nem alakulhatott ki. Egyes esetekben ez mégis bizonyítható. Eszterházy Antalnak a dunántúli, Bercsényinek az érsekújvári generalatushoz küldött intézkedései határozottan utalnak arra, hogy gyógyszerügyekben Lang doktorhoz kell fordulniuk. Károlyi tábori orvosa, Briccius (Beretzk) György is fordult az udvarhoz hasonló kéréssel.

Eszterházy tábori orvosának nevét eddig nem sikerült megállapítani, de biztos, hogy volt, mert a tábornok naplója szerint, „cum specificatione intertentionis”-szal (mai értelemben: élelmezési-pénzügyi jeggyel) indította az orvost útba Sümegre az ottani főcommissariusához. Az érsekújvári vár parancsnokának Bercsényi utasításba adja, hogy gyógyszereket vagy Selmecről az országos főpatikából vételezzon fel, vagy jelentse hiányait Lang doktornak. A vár orvosa tehát ebben az időben Lang János Gottfried volt.

A gyógyszerészek alárendeltségi viszonyáról a később tárgyalásra kerülő curatoriumokkal (utókezelő-lábadozó kórházak) kapcsolatban fogunk megemlékezni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a protomedicusnak kapcsolatai voltak a hadsereg törzsek tábori orvosával; az ezredek egészségügyi kérdéseivel és az ezredsebszékkel is foglalkozott. Ugyanakkor felfigyelhetünk arra, hogy az udvarnál és magasabb törzseknél szervezett stabalis chirurgusok függetlenek voltak a protomedicustól, de a századok nem kiszámú borbélysebszéit is jóformán teljesen elhanyagolta Lang. Ez a körülmény a medicina és chirurgia akkori különállását tükrözi. Hogy az ezredsebszéket már inkább az orvosi-gyógyító apparátushoz számították, annak 1791-ben is láthatjuk nyomát, amikor még mindig folytathattak belgyógyászati gyakorlatot.

3. Curatoriumok szervezője

A katona vagy tábori-kórházi ellátás abban az időben még nem volt kiépítve. Voltak a hadműveletek irányában, vagy a téli szállások közelében beteg- és sebesültgyűjtő helyek, amelyeknek csak kisebb hányada telepedett polgári ispotályokba, lazaretumokba. A beteg- és sebesültellátás fő formája a területi kezelés volt, ami azt jelentette, hogy orvossal, borbéllyal, vagy patikussal rendelkező rendes ellátásáért az alispán, helyileg a bíró volt felelős. A curatoriumokkal csak olyan mértékben foglalkozunk ebben az alábbiakban, amennyi Lang szervezői munkásságának újabb oldalról történő megismeréséhez szükséges.

Előremutató és élő szervezeti forma volt a turóci hévvizeknél, de egyéb helyeken is létesített curatorium (lábadozó-utókezelő kórház), vagy ehhez hasonló kezelési központ. A bányavidéket jól ismerő Lang előtt sem a fürdők létezése, sem azoknak előnyös hatása nem volt ismeretlen. Bercsényi 1708. május 13. és 19-i rendelkezése intézkedik a curatoriumok felállításáról, tartalmaz működési utasítást is azok számára. Rimaszombatot, Stubnyát jelöli meg, de ugyanebbe a komplexumba tartozott Vihnye is. Egyéb fürdők használatáról is tudunk,

de arra nincs adat, hogy ott is létesültek volna curatoriumok (Bakonyszentlászló, Baldóc, Pöstyén-Bankai forrás). A főcommissariatus intézkedése szerint a felállított intézményekben a betegfelvételnél, a gyógyításban, a gyógyszerellátásban a „Primarius ac Superintendens Medicus”, vagyis Lang utasításait kellett betartani. A curatorium gyógyszerészei neki voltak alárendelve. Mindez azt jelenti, hogy a tábori főorvos az intézmények szakmai elöljárója volt. Joggal lehet arra következtetni, hogy ezeknek a rendeleteknek a fogalmazásában Lang doktor, mint szakember közreműködött.

Igen érdekes és kevésbé ismert a Vihnye-fürdővel kapcsolatos elképzelés, adás-vételéről folyó tárgyalás. Mint kuriózumnak az ismertetését érdemesnek véljük. A fejedelem itt keresett gyógyulást 1704-ben és 1708-ban. Határozott adatok vannak arról, hogy a szabadságharc idején tisztek és katonák is szép számban kaptak kezelést a vihnyei és stubnyai fürdőkben. Ezek a tények a magyar egészségügy számára a rehabilitáció történetéhez szolgáltatnak adatokat.

4. A gyógyszerellátás megszervezője

A Rákóczi szabadságharcot megelőző évek súlyos gazdasági helyzetének ismeretét joggal tételezzük fel az olvasók részéről. Nem kell azt sem külön bizonygatnunk, hogy mennyi gondot és nehézséget jelentett a nyolc éven keresztül háborút viselő, pénzben és anyagokban kimerült, hazai gyógyszertárakkal és gyógyszerkészlettel alig rendelkező országunkban a gyógyszerellátás valamilyen szervezett formájának megvalósítása. Nem lenne azonban teljes Lang szervező munkájáról most nyújtandó kép, ha legalább vázlatosan nem ismertetnénk ilyen irányú érdemeit is, annyival inkább, mert a lentebb ismertetésre kerülő leveleiben sokat foglalkozik gyógyszerellátási kérdésekkel.

Az első évek meddő kísérletei után már 1704-ben mutatkozott, hogy valamire való gyógyszerellátás csak külföldi beszerzés útján realizálható. Lang részére már 1704-ben utalványoznak 1000 rft-ot vásárlás céljára, de még 1705 júniusában is útlevél után járkal, hogy Lengyelországba mehessen gyógyszerekért. Beszerzési forrásokat Danckában (Gdańsk), Krakkóban és Boroszlóban (Wrocław) tudott biztosítani. A külföldi gyógyszereket és egészségügyi anyagokat (pharmaca et materialia) Selmechányára irányította, itt létesült már 1708-ban az ország központi patikája (Apotheca Regni principalis), amely a katonai körzetekbe, várakba és a már tárgyalt curatoriumokba juttatta a feldolgozott gyógyszereket. A protomedicus levelében a selmeci patikát egészségügyi anyagi bázisnak nevezi (Fundus noster Schemnitzii... 2. sz. dokumentum). Hasonló központ a Rákóczi idején fénykorát élő osztrák hadseregben nem volt, sőt még további 50–60 évig szerződéses szállítók (Liferanten) látták el a hadsereget saját raktáraikból.

A korabeli utalványozások és elszámolások alapján igazolható 6–7 ezer tallérnyi behozatal egymagában is tekintélyesnek mondható mennyiség lehetett akkor is, ha ez csak a szükséglet töredékét jelentette. Az elszámolások nagy része az idők folyamán megsemmisült, így a beszerzés teljes nagyságát nem ismerjük. Nem egyszer maga a protomedicus járt pénz után a megyéknél, a fejedelemnél, vagy várható assignatio (utalványozás) alapján hitelbe rendelt a gyógyszerkereskedőktől (2. sz. dokumentum).

Az ellenség előnyomulása következtében a lengyelországi behozatal 1709-től úgyszólván teljesen bedugult. A protomedicusnak szívós utánjárással sikerült Károlyi útján, osztrák forrásból komolyabb mennyiségű gyógyszert kapnia (3–4–5. sz. dokumentum). Hasonló módon jutott Lang kezeihez Munkácsra az az 1000 tallér értékű gyógyszer, amelyet az orosz követ kősoért vásárolt Bécsben a hadsereg számára.

További pozitívként kell megállapítanunk, hogy a hadseregben gyógyszervásárlásnál és elszámolásnál az eperjesi taksát (árszabást) fogadták el hivatalosan. Lang egyik levelében (5.

sz. dokumentum) felháborodottan állapítja meg, hogy az egyik kereskedő nem szégyellte háromszoros árat felszámítani a nehéz helyzetben levő sereg számára.

Esze Tamás forráskiadványában nagyon sok olyan kérdés (instancia) található, amelyekben gyógyítással, gyógyszereléssel kapcsolatos kiadások megtérítéséért folyamodnak. A kérvényekre vezetett döntésekből, resolútiókból nem tűnik ugyan ki, de feltételezhető, hogy az ilyen természetű instanciák szakmai véleményezésében Langnak, aki az udvari tanácsnak tagja volt, szerepe lehetett. Rákóczi nemcsak orvosi, hanem egyéb ügyekben is többször kérte a protomedicus tanácsát, szolgálatát.

Túlzás lenne azt állítani, hogy Lang szorgalmas munkájának hatására zökkenőmentesen működő „rendszer” alakult volna ki. A gyógyszerellátásban éppen úgy jelentkeztek nehézségek, hiányosságok, mint egyéb hadifontosságú anyagok területén (fegyverzet, lőszer, ruházat stb.)

5. Gyógyító tevékenysége

Lang doktor Rákóczi háziorvosa, vagy ahogy a címe szövege: „Physicus Aulicus”-a volt. 1704-ben a szegedi táborban ő kezelte a fejedelmet, az emlékiratban „fièvre continue bilieuse”-nek nevezett (Magyary-Kossa szerint malária) betegséggel. A rövid idő alatt bekövetkezett gyógyulás után, valószínűleg Lang javaslatára, vette igénybe Rákóczi Vihnye-fürdőt, amelyet a későbbiekben is felkeresett. A fürdőkúrát a katonaeletben akkoriban nagyon gyakran előforduló köszvényes-reumatikus bántalmak is indokolhatták. Nincs adatunk arról, hogy a trencsényi csatában szenvedett sérülést követően közvetlenül Lang kezelése alatt állott-e, de arról tudunk, hogy két hónappal később, 1708. októberben ő gyógyította. Bercsényi, Bercsényiné is gyakran igénybe vette Lang orvosi munkáját, de a többi tábornok és magasabb méltóságok is fordultak hozzá (Károlyi S., Berthóti F., Csáky M., Gyürki P., továbbá Károlyi Éva öccse gyógyítása érdekében stb.).

*

Leveleiben és a korabeli írásokban néhány érdekes és kevésbé ismert gyógyítási eljárásával találkoztunk, úgy érezzük, hogy legalább azokat röviden érdemes ismertetni.

Az *Essentia antipestilentialis* abban a járványos időben keresett szer volt. Maga Lang is foglalkozott ilyen gyógyszer előállításával, ebből készített Károlyinak, Bercsényinek és feleségének. Az utóbbi esetben használati utasítást is adott, amely szerint naponta-másnaponta reggel 30–30 cseppet kell bevenni teában, majd utána egy órá át ágyban maradni. Ha így nem használna, meg kell duplázni az adagot, hogy „izzadásba jöjjön utána” (6. sz. dokumentum).

Általános védőszerként ajánlotta az *Essentia alexipharmacat*, amelyet régen az uralkodók és vezérek mérgezés ellen használtak. (Megjegyezzük, hogy a magas vérdíj ellenére a magyarok közül soha és senki sem kísérelt meg Rákóczi ellen a merényletet.) Hasonló célt szolgált az *Essentia praeservativa* is. A *Tinctura auri* ugyancsak divatos szer volt, nyilván az előkelőségek részére ezt is kellett az udvari orvosnak adnia. Thaly szerint a fejedelem terméssaranyat juttatott orvosára részére, hogy tincturát készítsen belőle. A tincturából, amely a „belső szervek erősítésére szolgált”, naponta 24 cseppet kellett bevenni teában, kávéban, vagy más vehiculumban. Az *essentia* adagját napi 40 cseppben határozta meg. A két szert annyival is inkább nyugodtan ajánlotta Károlyi Sándornak, mert saját készítménye, és addig eredményes volt a használatuk. Károlyi egyébként komoly mennyiségű gyógyszert szerzett be a kurucok számára, amikor bedugult a lengyelországi behozatal. Talán kért is, de hálája jeléül is küldött neki is Lang gyógyszereket. Októberben kelt levelében írja, hogy a mostani hurutos időkben (*tempora catarrhosa*) jól beváló tüszentő és füstölögtető port küld (*pulvis*

sternutatoriu, illetve fumigatorius). Azt ajánlotta, hogy ezeket este lefekvés előtt jó használni (5. sz. dokumentum).

Hogy orvos létére sebesekeket kezelte-e, az adatok hiányossága miatt nem állapítható meg. Olyan elszámolási feljegyzést találtunk, hogy „sok égett bort elhasznált dr. Lang a sebések és betegek gyógyítására”. A konyak, vagy pálinka természetesen belső kezelésre is szolgálhatott.

Akár Bercsényinek, akár Károlyinak szóló leveleit tanulmányozzuk, megállapíthatjuk, hogy előkelő pacienturája mellett is fontos feladatának tartotta a hadsereg beteg és sebesült katonáinak gyógyítását. Bercsényi főgenerálist arra kéri, hogy atyai érzéssel gondoljon szegény betegei sorsára, hiszen jóformán már semmi gyógyszerük sincsen (2. sz. dokumentum).

Károlyi Sándornak bevallja, hogy annyira kifogyott a gyógyszerekből, hogy segítsége nélkül már-már alig képzelte el, hogy valaha még orvosként tud működni; másik levelében, hogy „tekintsen kegyes szemmel betegeinek nyomorúságára” (3. sz. dokumentum). Nem hinnénk, hogy szebb és megrázóbb szavakkal kellene igazolnunk, hogy a protomedicus mennyire szívén viselte a beteg és sebesült kuruc katonák sorsát. Nyilván nem kis mértékben ez a mély humanizmusa vezette a ma is megcsodálható szervező munkásságában.

A Rákóczi szabadságharc időszakának nagy pestisjárványaihoz kötődően Lang dr. ténykedéséről megbízható adatok találhatóak korabeli iratokban.

Rákóczi 1708 júniusában intézkedik a védőrendszabályokról, amikor vele együtt a protomedicus is Vihnyén tartózkodott. Talán éppen Lang javaslatára utasította Károlyit, hogy „valakik olly helyekről jönnek, az szokott negyven napot kitöltsék, minek előtte ide bocsáttassanak...”. Egy évvel később, 1709. április 28-án még csak jelei mutatkoznak a közelgő járványnak, Lang már pénzért instál, hogy gyógyszereket vásárolhasson. Bercsényi a javaslattal egyetértett: „...szükségünk az patikára, mert már Kecskemétre érkezett az pestis...”.

1710 június-júliusában Bercsényi udvarában üti fel fejét a betegség, egy hónapig magánál is tartja a fejedelemtől segítségére küldött Langot, aki ekkor kezelte Gyürki Pált s Csáki Mihályt is. A beteg főgenerális írja Rákóczinak: „nyelvem valóban az tincturát és Doctor Lang Uram liktáriumát, az flastrom is mutatta hasznát, mert felfakasztotta némellyeket...”.

Sem Bercsényi környezetében, sem később Berthóti Ferenc kassai vicegenerálisnál nem is gondoltak elkülönítésre. Pedig Egerben, Munkácson, Murányon, Kassán szigorú intézkedésekkel üzték váron, városon kívül a pestises betegeket. Ha akár a beteg, akár hozzátartozója, vagy ápolója elhagyta a „karantént”, még agyonlövés is lehetett a sorsa.

Lang dr. foglalkozott pestisellenes szerek készítésével, néhány előkelőbb beteget maga is gyógyított. Mégis inkább típusosnak tartjuk az eperjesi városi tanácsnak azt az intézkedését, hogy chirurgus kezelje a betegeket. Így volt ez az osztrákoknál is.

Csak mint kuriózumot említjük, hogy fertőzött környezetből a meg nem betegedett, vagy a betegséget árvészelt katonákat megbízható helyekre irányították „szellőztetés” végett. Azokat a házakat füstöléssel és szellőztetéssel fertőtlenítették, ahonnan járványos beteget vittek el. Utána a házat egy időre lezárták és „czedulázták”. Olyan vidékre nem portyáztak, amelyik fertőzésre gyanús volt. Az ún. védőrendszabályok hatékonyságáról csak annyit, hogy Thaly szerint az akkori Magyarország lakosainak 10%-a esett a járvány áldozatául.

A teljesség kedvéért még arra szeretnénk rámutatni, hogy Lang doktor hírneve túlterjedt az országhatárokon. Rákóczinét például 1707-ben ő kísérte Berlinbe, mint udvari orvos. Az emigrációban XIV. Lajos betegágyához is elhívták konzíliumba: az általa rendelt gyógyszerektől valamit javult a király állapota, de sem annak további szedését, sem újabb vizsgálatot nem tettek lehetővé a francia udvar féltékeny orvosai. A fejedelmet hűségesen kísérte Rodostóig, mellette orvoskodott 1725-ig. A konstantinápolyi temetőben állítólag maga a fejedelem emeltetett számára díszes szarkofágot.

6. Hat egészségügyi vonatkozású dokumentum szövege

Mielőtt a levelek közléséhez kezdenénk, szükségesnek tartjuk, hogy azok nyelvezetéről szóljunk néhány szót. Latinsága nem a 17–19. századi közéleti latin „konyha-nyelv”, hanem fogalmazásában választékos, szóhasználatában, mondatszerkesztésében klasszikus. Nem ok nélkül hangsúlyozzuk latin nyelvhasználatát: a német származású orvos politikai állásfoglalását is tükrözi az a tény, hogy eddig német nyelvű írása nem került elő. A történelmi igazsághoz tartozik, hogy Rákóczi korában hazánkban a hivatalos politikai nyelv a latin volt, de korántsem csak az egyszerű nép használta a magyar nyelvet, hanem tündető módon írták és beszéltek a hadseregen belül, s az arisztokrácia körében is. Rákóczi, Bottyán János, Berthóti Ferenc, Eszterházy Antal, Károlyi Sándor, Pekry Lőrinc, Vay Ádám stb. tábornokok, sok parancsnok és tiszt zamatos magyar nyelven írott jelentése, levele, naplója élményt jelent. Lang doktor nem tudott magyarul, a magyar közösséghez tartozását a latin nyelv használatával is igyekezett kimutatni.

Azt is előre kell bocsátanunk, hogy a levelekben, a megszólítástól befejezésükig előforduló szóvirágos hódolatmegnyilvánulások a kor szellemét tükrözik. Az arisztokráciával a csak nemesi ranggal rendelkező orvos nem volt egyenrangú fél: a „legalázatosabb szolgája” (servus obligatissimus, s. humillimus) kinyilvánítás számára is kötelező udvariassági forma volt. A copf stílus a feudális kor „vívmánya” volt, amelynek maradványaival még magunk is találkozhattunk a korát túlélő magyar feudálkapitalizmus címkórságában. A protomedicus írásainak rendszerint komoly essentialis magva volt, elsősorban ezekre és nem a servilismus cikornyás szóvirágaira hívnánk fel az olvasók figyelmét.

A latin szöveg áttételekor szabatosságra és érthetőségre törekedve, egyes helyeken el kellett tekintenünk a szó szerinti fordítástól.

*

1. sz. dokumentum

„A Felséges Fejedelem utasítására Nemzetes Uram azt a feladatot adta nekem, hogy tudassam, mennyi egy orvosnak illetménye, mit kap egy gyógyszerész és sebész 5 segédjével együtt évente. Így hát alázatos kötelességemnek tartom, hogy röviden a következőkkel szolgáljak: az orvos évi illetménye 860 tallérig terjed; egy gyógyszerláda megtöltése pedig (amennyiben az anyagokat az előző évi áron tudjuk beszerezni) 400 rft-ba kerül. Az említett gyógyszerládához szükséges patikusnak évi fizetése 200 tallér. Az ezred chirurgusának pedig, aki 5 segédjét saját erőből köteles eltartani, évente 912 tallér jár. Összesen 2238 tallér és 20 garas. Ezzel Nemzetes Uram további jóindulatába ajánlva magam, maradok – lekötelezett szolgája – Langenthali Lang Jakab Ambrus dr. s. k.”

*

2. sz. dokumentum

„Nagyméltóságú Gróf Székesi Bercsényi Miklós Urnak, nemes Ung-vármegye főispánjának, a Fejedelem Őfelsége Helytartójának, a szabadságért szövetkezett magyarországi Státusok és Rendek Első Senatorának, valamint az összes hadak Főgenerálisának: legjóságosabb Uramnak. – Kassán.

„Nagyméltóságú Gróf, legkegyelmesebb Uram! Alázattal ajánlom magam Nagyméltóságú Uram kegyeibe. Bizonyára méltóztatik kegyesen emlékezni, hogy a múlt év júliusában Turóc megyéhez 1000 tallerról szóló utalványozást adott Nagyméltóságod, gyógyszervásárlás céljából. Miután azonban annak a megyének a pénztára, úgy mondták, kimerült és nem tudta

az utalványozott pénzt kifizetni (az utalványt, esetleges zavar elkerülése végett, Beniczki Mátvás úrnak Patakon visszaadtam), jelen sorok átadóóját Adelung Anhardot, a kapott utalványozás alapján megbíztam és ő a szükséges gyógyszereket és anyagokat Boroszlóbból hitelben meg is szerezte. Utána, az akkor még a selmeci patikában működő gyógyszerész kezébe leadta feldolgozás céljából. Az ellenség betörésekor azonban a több mint 1300 tallér értékű anyag, saját rendelőmmel és egyéb dolgaimmal együtt elkobzásra került. A Felsőleges Fejedelem ezért elrendezni méltóztatott, hogy 1000 tallérnyi értéket felerészben pénzben, felerészben jó hegyi borban az említett Adelung Úrnak meg kell téríteni. Ez viszont megígérte, hogy amennyiben az úton nem tartóztatják fel, a gyógyszereket és az anyagokat késedelem nélkül, saját költségén a Felsőleges Fejedelem katonaságának legközelebbi elhelyezési körletébe szállíttatja. Mindezen felül azt is őszintén megígérte, hogy az elfoglalt hegyi vidéken elkallódott szállítmányát Isten és a porosz királyi udvar segítségével haladéktalanul tovább keresteti. A kívánt anyagokat azonban a fennmaradó 500 tallérért meg fogja szerezni és éppúgy, mint az előbbieket, saját veszélyére a legközelebbi táborba fogja küldeni, amennyiben eljárását a szerencse kísérsni fogja. Hogy mindez eredményes legyen, Nagyméltóságod kegyes támogatásáért küldöm ezeket a soraimat, hódolattal kérve, kegyeskedjék Nagyméltóságod atyai érzéssel tekinteni szegény betegeink sorsára, mivel jelenleg semmi gyógyszerünk sincs a betegek használatára, (selmeci bázisunkat ugyanis az ellenség elfoglalta és elkobozta). Ezt az ügyet és alázatos kérésemet fogadja kegyes szívvel, hogy ily módon a szükséges anyagok, legalább részben, pótolják a gyógyszerhiányt. Nem is tudom, milyen szavakkal dicsőíthetném. Nagyméltóságod több, mint atyai kegyességét, amellyel engem a szerencsétlent és az ellenség által mindenéből megfosztottat segít abban, hogy a hegyek közül csak nemrég visszatért barátomnak a saját és a magam javaira vonatkozó alázatos kérelmét jóságosan meghallgatta és atyailag elintézte (azon javakról van szó, amit az ellenségtől megmentettünk, de sajátjaink az úton erőszakkal elszedtek). Meg kell vallanom Nagyméltóságú Gróf Úr, hogy a dolgok ilyen alakulása folytán otthonomtól megfosztva, nyomorult helyzetbe jutottam, azért Nagyméltóságodnak, elveszett vagyonom visszaserzésében segítőkész kezét nem szégyenleném megcsókolni; bízom abban, hogy jóindulatába fogad és tovább is segítségemre lesz. Minden óhajommal és imámmal kérem az Istent, hogy Nagyméltóságodat, nevének dicsőségére, a Fejedelem vigasztalására és a Haza javára minél tovább épségben és egészségben tartsa meg. – Nagyméltóságod legalázatosabb szolgája – Munkács, 1709. január 28. – Langenthali Lang Jakab Ambrus dr. s. k.”

A következő három levél Károlyi Sándornak szól, bár egyikén sincs külső címzés. Hogy tévedésről nem lehet szó, nemcsak a levéltári helyük igazolja, hanem a Csajághi-féle ezred egyik tisztjének Pest környékéről Károlyihoz jutott jelentése is, amelyben a nagymennyiségű gyógyszerre vonatkozó szállítási diszpozícióját kéri.

*

3. sz. dokumentum

„Nagyméltóságú Gróf és Generális, kegyelmes Uram!”

„Nagyméltóságod kegyes levelét, a szokásosnál később, de megkaptam. Miután abban Nagyméltóságod úgy méltóztatott kegyesen rendelkezni, hogy küldjek Essentia alexipharnacat: most alkalmam nyilván, legalázatosabb kötelességemnek tartom, hogy azzal szolgáljak, kérve a legjóságosabb Istent, hogy ennek az Essentiának használatát mindenkor legáldottabb hatásúvá tegye. Többel is tudok majd akkor szolgálni, ha Isten segítségével, szerencsésen megint vissza fogok térni Munkácsról: ugyanis elhatároztam, hogy ezt is és más essentiákat és tincturákat is ott készítem el. A gyógyszerek, amelyekről levélben említést tesz, Nagyméltóságod jóvoltából Pestről már előbb kezeimhez érkeztek, még amikor a Felsőleges Fejedelem csapataival Szolnoknál állomásozott. Azok ára 43 forintot és néhány krajcárt tett

ki. Bevallom, hogy ezek is, de a többi gyógyszerek is csaknem teljesen elfogytak; azt sem titkolom, hogy annyi betegem egy évben sem volt, mint az elmúlt és a mostani évben. Gyógyszerhez jutni viszont soha nem volt nehezebb, mint ebben az évben. Ezért a legalázatosabban kérem Nagyméltóságodat, hogy tekintsen kegyes szemmel betegeink nyomorúságára és ha lehetséges volna, a kegyes utasítására készített kimutatás szerinti gyógyszereket Bécsből, vagy akárhonnán betegeink javára megkaphassuk, amivel engem is nagyon megörvendeztetne. Sok és nagyon szükséges gyógyszerben szenvedek hiányt. A betegeknek nyújtott kegyét a legjóságosabb Isten állandó és ép egészséggel, fegyvereinek szerencsés járásával és mindenféle áldásával viszonzni fogja! Imáimban az isteni kegyelemnek ajánlom Nagyméltóságodat és legtiszteletreméltóbb egész házanépét. Nagyméltóságod kegyeibe alázatosan ajánlom magam, maradok – Nagyméltóságodnak – Szerencs, 1710. szept. 2. – legalázatosabb szolgálja, Langenthali Lang Jakab Ambrus dr.”

*

4. sz. dokumentum

[„Nagyméltóságú Gróf és Generális legkegyelmesebb Uram!”

„Nagyméltóságod kegyes levelét a legmélyebb tisztelettel vettem. A legjóságosabb Isten most és a jövőben viszonzza Nagyméltóságod kegyes jóindulatát, amiért szegény betegeinkről való gondoskodás érdekében, keresztényi érzéstől vezetve, gyógyszereket szándékozik juttatni. Megvallom, hogy orvosi helyzetünk olyan hiányos, hogy már alig hittem, tudok-e még valaha orvosként működni. Lelket vert belém] Nagyméltóságod levele, amellyel reményt ébresztett a jövő jórarendéséről. Közben nem tagadhatom, hogy a Pestről szállítandó anyagoknak teljességgel túlhajtott az ára, olyannyira, hogy Nagyméltóságod utasítására ezt a nehézséget is a Fejedelem Őfelsége elé terjesztettem; az ár ugyanis előttem több, mint kétszeresnek tűnik. Emiatt nagyon hálás lennék, ha kegyeskednék számomra lehetővé tenni, hogy a szerek árát a kimutatás alapján átvizsgálhatnám, még a szállítmány megkapása előtt. Minthogy pedig a Fejedelem Őfelsége azt óhajtja, hogy hiányaink pótlására ezekhez a szerekhez minél előbb hozzájussunk, ezért azzal az egyetlen kéréssel fordulok alázatosan Nagyméltóságodhoz, méltóztassék kegyesen elrendelni, hogy a szabályszerűen csomagolt anyagokkal a jegyzéket és a szerek árát is küldjék meg. Annak alapján lehetőségessé válik számomra, hogy a jövőben illendő számadást készíthessek. Ami a pestisellenes Essentiát illeti, Nagyméltóságod első kegyes levelére írt alázatos felelettemmel együtt, elküldöttem és nem kételkedem annak biztonságos továbbításában, mivel Méltóságos Haller Bárányhoz már eljutott. Mostani alkalomból Nagyméltóságodnak bátorkodom még egy üvegcskével szolgálni. Ha Nagyméltóságodnak nem volna rá szüksége, akkor talán egyik, vagy másik hasonló tisztnek hasznára lenne. Isten kegyelme mindenben segítse Nagyméltóságodat, minden törekvésében áldja meg, tartsa meg állandó és erős egészségben. Ezzel a jámbor kívánsággal alázatosan Nagyméltóságod kegyeibe ajánlom magamat és maradok – Nagyméltóságodnak – Szerencs, 1710. szeptember 26. – legalázatosabb szolgálja. Langenthali Lang Jakab Ambrus...”

*

5. sz. dokumentum

„Nagyméltóságú Gróf és Generális, legkegyesebb Uram!”

„Nagyméltóságod igen kegyes levelét, az egyidejűleg küldött anyagokkal együtt alázatos tisztelettel, örömmel megkaptam; a csatolt árjegyzék szerint az anyagok ára ezertizenegy forintot tesz ki. Igyekszem azokat minden késedelem nélkül átvizsgálni, hogy valamennyit gyógyszerészeti feldolgozásba adhassam. A legjóságosabb Istent alázatos imákkal kérem, hogy

Nagyméltóságodnak folyamatos egészséggel, mindenféle testi és lelki jóval viszonzza az orvosi ügyeknek ilyen atyai és jóságos támogatását. Ami viszont a kereskedő árjegyzékét illeti, mindenképp bűnnek kell nyilvánítani hitványságát, hogy nem szégyellte a megküldött anyagok árát csaknem háromszorosban megállapítani (az eperjesi taksához viszonyítva). Attól is félek, hogy a súlyban is van csalás, ami majd az átvizsgáláskor derül ki; ráadásul éppen a kért legszükségesebb anyagok nem érkeztek meg, mint például Nuces Indicae, mézga-gumó stb. Nagyméltóságod kegyes döntésére bízom alázattal, hogy vajon egy ennyire érdekelt embertől a jövőben kell-e még igényelni és vásárolni. Mivel (hála Istennek, kémiai munkám termékei eddig sikeresek és többek között a Tinctura auri és Essentia praeservativa frissen készült, ezért alázatos kötelességemnek tartottam, hogy Nagyméltóságodnak egyikkel is, másikkal is szolgáljak. Az Essentiából 40, a belső szervek erősítésére szolgáló Tincturából 24 cseppet kell kávéban, teában, vagy más főzetben bevenni. A mostani hurutos időjárásra való tekintettel még küldtem valamennyi tüsszentő, továbbá füstölögtető port, amelyeket lefekvés előtt kell a fejre alkalmazni. Isten kegyelme áldja meg ezeknek a szereknek használatát, hogy ily módon Nagyméltóságod a Felséges Fejedelem öröme, a Haza Javára, Isten dicsőségére élje túl a nesztori] éveket is. Ezzel az alázatos kívánsággal Nagyméltóságodnak a legalázatosabban ajánlom magamat. – Nagyméltóságodnak – Mukács, 1710. október 23. – legalázatosabb szolgálója, Langenthali Lang Jakab Ambrus dr. sk.”

*

6. sz. dokumentum

„Az excellenciás grófnő kívánatára a különböző helyeken jelentkező contagiosus kór (pestis) ellen imé praeservativa essentiát küldöm Excellenciádnak, mely által Isten segítségével éppen nem félhetni ama járványtól, sőt repellálni is lehet azt... ..Modo Excellentiae Suae Illustrissimae gratiosissime placeret, de hac essentia mane 30 guttas, si non quotidie, alternis tamen diebus in Caffé sumeret, et una hora post usum in lecto permanere. Ha pedig valami változást – Isten ójjon ő Excellenciáját, érezne, dupplán vegye az adagot, u. m. 60 cseppet egyszerre, úgy hogy mindenesetre izzadásba jöjjön utána. Fejszaggatás ellen is ír fel szert Bercsényinének.”

Latin rész fordítása: „...Amint Nagyméltóságának legkegyelmesebben tetszik, ebből az Essentiából naponta, vagy másodnaponként reggel 30 cseppet kell kávéban bevenni és a bevétel után egy óra hosszát ágyban maradni...”